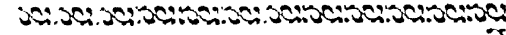

GLSANS 294.5921
DAY

125367
LBSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
I Academy of Administration

मसूरी
MUSSOORIE

पुस्तकालय
LIBRARY

— 125367

अवाप्ति संख्या
Accession No.

~~12954~~

वर्ग संख्या *Il Sans*
Class No.

294.5921

पुस्तक संख्या
Book No.

DAY द्वयान

अथ वेदाङ्गप्रकाश ॥

तत्रत्यः ।

चतुर्दशो भागः ॥

निघण्टुः

यास्कमुनिनिर्मितो वैदिककोषः

श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतशब्दानुक्रमणिकया

सहितः ।

यज्ञदत्तशर्मशास्त्रिणा संशोधितः

पठनपाठनव्यवस्थायां षोडशं पुस्तकम् ।

वैदिकयन्त्रालय

अजमेर

में मुद्रित हुआ ।

इस पुस्तक के छापने का अधिकार किसी को नहीं है ।

इस को रजिस्टरी कराई गई है ।

संवत् १९४६ आषाढ कृष्णा १२

दूसरी बार २०००

मूल्य ॥१॥

निघण्टुवैदिककोशः ।

अथास्य भूमिका ।

यह ग्रन्थ ऋग्वेदी लोगों के पठितव्य दश ग्रन्थों में है । विशेष कर वेद और सामान्य से लौकिक ग्रन्थों से भी संबन्ध रखता है । यह मूल और इसका भाष्य निरुक्त यह दोनों ग्रन्थ यास्क मुनि जी के बनाये हैं । सदा से चले आने से प्राचीन है । इस को बहुत पुस्तकों से मिला कर जो २ पुस्तकान्तरों में विशेष शब्द पाये वे नोट में धर दिये हैं । अकारादिशब्दक्रम से इस को शब्दानुक्रमणिका भी बना कर छपवाई है कि जिस से जिस शब्द को देखना चाहै भटिति देख सकता है इस में पांच अध्याय हैं । उस के प्रथम अध्याय में १० खण्ड द्वितीयाध्याय में २२ तृतीयाध्याय में ३० चतुर्थाध्याय में ३ और पंचमाध्याय में ६ खण्ड हैं । इस को शब्दानुक्रमणिका में प्रथम अङ्क से अध्याय और द्वितीय से खण्ड समझना । तृतीय कोष्ठ में अकारादि शब्द और चतुर्थ में जिसका नाम है लिखा है । परन्तु यह सब शब्द वेद में यौगिक और योगरूढि आते हैं केवल रूढि नहीं । इस में जो पदनाम है वे पदधातु के गत्यर्थ अर्थात् ज्ञान गमन प्राप्यर्थ के वाचक हो कर यौगिक ही जाते हैं । यह ग्रन्थ सर्वत्र उपलब्ध नहीं था अब छपने से प्राप्त होने लगा है इस से बड़ा उपकार यह होगा । कि जो पुराणवालों ने अर्थ का अनर्थ किया है । सो इन आर्ष ग्रन्थों से निवृत्त हो कर सध के आत्मा में सत्य का प्रकाश होगा । निदर्शन—जैसे पुराणी लोगों ने वृष शम्बर और असुर शब्द से दैत्य निघण्टु में मेघ । पु० अहि शब्द से सर्प नि० मेघ । पु० अद्रि गिरि तथा पर्वत से केवल पहाड़ नि० मेघ । पु० अश्मा, शवा; शब्दों से पाषाण और नि० मेघ ।

पु० वराह से सुअर नि० मेघ । पु० धारा से जल का प्रवाह नि० वाणी । पु० गौरी से महादेव की स्त्री नि० वाणी । पु० कर्मकाण्डी स्वाहा शब्द से अग्नि की स्त्री और स्वधा शब्द से पितृ की स्त्री नि० स्वाहा वाणी और स्वधा से अन्न । पु० शची शब्द से इन्द्र की स्त्री नि० में वाणी कर्म और प्रज्ञा का नाम है । पुराणोलोग शचीपति शब्द से देवों का राजा इन्द्र और वेद में वाणी कर्म और प्रज्ञा का पालन करने हारा स्वामी लिया जाता है । पु० गय शब्द से एक मृतकों के अर्थ पिण्ड-प्रदानार्थ स्थानविशेष और निघं० अपत्य, धन और गृह का नाम है । पु० घृताची शब्द से देवलोक की वेण्या विशेष स्त्री और नि० में रात्रि का नाम है । आज कल के लोग विप्र शब्द से केवल ब्राह्मण और निघण्टु में बुद्धिमान् का नाम है । पु० अद्वा से प्रीति और आद्वा से मृतकों की तृप्ति मानते हैं और नि० में अत् शब्द से सत्य और जिस क्रिया से सत्य का ग्रहण हो वह अद्वा और जो इस से धर्मयुक्त कर्म किया जाय सो आद्वा कहाता है अब कहां तक लिखें मनुष्य लोग जब इस कोश को पढ़ेंगे तभी नवीन पुराणादि ग्रन्थों का मिथ्यापन और वेदों का सत्यत्व तथा वेदों के अर्थ करने में प्रवृत्ति अपने आप हो जायगी तब तक वेदार्थ में प्रवृत्ति नहीं हैती और व्याकरणादि का पढ़ना निष्फल है । यद्यपि जहां तहां यन्त्रालयोंमें निघण्टु छपा है तथापि इस के छापने का मुख्य प्रयोजन यही है कि अकारादिशब्दक्रम से इस के साथ शब्दानुक्रमणिका ठिकाने के सहित छपवादिई है कि जिस शब्द को निकालना चाहें उस को शब्दानुक्रमणिका के अनुकूल देख के शीघ्र निकाल लेंगे इस से जिस को कण्ठस्थ ग्रन्थ न होगा वह भी शब्दानुक्रमणिका से लाभ ले सकेगा अलमतिविस्तरेण बुद्धिमद्वयैषु ॥

इतिभूमिका समाप्ता ॥

निधि (६) रामा (३) ङ्क (६) चन्द्रे (१) ब्दे मार्गशीर्षसिते दले ॥
चतुर्थ्यां गुरुवारेश्यं निघण्टुः शोधितोऽनघाः ॥ १ ॥

श्रीमन्महामहिमविक्रमभूपतेरेकोनचत्वारिंशदुत्तर
एकोनविंशतितमे संवत्सरे यन्त्रणाय मुनिवर
यास्कमुनिनिर्मितः सशब्दानुक्रमणिको
निघण्टुः प्रेषितः ॥

स्थान महाराणा जीका
उदयपुर }

{ दयानन्दसरस्वती

॥ अथ निघण्टुः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । ज्ज्मा (१) । क्षोणिः (२) ।
क्षितिः । अवनिः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः (३) । अदितिः ।
इळा । निऋतिः । भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविं-
शतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम (४) । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः ।
कृशानम् । लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्मम् । अमृतम् ।
मरुत् । दत्तम् । जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥
अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अन्तरिक्षम् । आका-
शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः
(५) । समुद्रः । अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः । पृथिनः । नाकः (६) । गौः । विष्टपम् । नभ इति षट्
साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । (७) । अभीशवः ।
दीर्घितयः (८) । गर्भस्तयः । वनम् । उस्त्राः । वसवः । मरीचिपाः ।
मयूखाः । सप्तऋषयः । साध्याः । सुपर्णाः । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि ॥ ५ ॥

(१) इत्यस्य स्थाने । क्ष्मः । ज्जामा । क्षामः । ज्जाम । इति चत्वारः शब्दाः पुस्त-
कान्तरेषु क्वचित् २ दृश्यन्ते ॥ (२) कृदिकारादक्त्विन इति ङीषि सति क्षोणी ।
इत्यपि भवति ॥ (३) स्वरभेदेन रिपः, इत्यपि पु० २ दृश्यते ॥ (४) हेमाः,
इत्यपि पु० २ ॥ (५) सगरम् । इति लिङ्गभेदेन पुस्तकान्तरपाठः ॥ (६) नाकाः ।
इति बहुवचनान्तः क्वचित् ॥ (७) रश्मयः इति ङीषि सति पु० २ ॥ (८)
दीर्घितयः । इत्यपि पुस्तकान्तरपाठः ॥

आताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः । व्योम ।
ककुभः । हरितः । इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राम्या (१) । य-
म्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्री । पय-
स्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा (२) । मोकी । शोकी ।
उधः (३) । पयः । हिमा (४) । वस्वी (५) । इति त्रयोविं-
शती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा ।
अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती (६) । सुमनावरी । अहना ।
द्योतना । श्वेत्या । अरुषी (७) । सूनृत । सूनृतावती । सूनृ-
तावरी । इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः । द्युः (८) । भानुः । वासरम् । स्वसराणि । घंसः ।
घर्मः । घृणः (९) । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवि ।
इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । बलः । अश्रः । पुरुभोजाः । बलि-
ज्ञानः (१०) । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । ब्रजः । चरुः ।
वराहः । शम्बरः । रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः ।
चमसः । अहिः । अभ्रम् (११) । वलाहकः । मेघः । दृतिः (१२) ।

(१) रम्या इति पाठः ॥ (२) श्रीणा इत्यपि पु० २ (३) उधा इत्यपि
पु० २ ॥ (४) हिम इत्यपि पु० २ ॥ (५) वसु । वस्ता । वसी । इत्यपि पु० २ ॥
(६) वाजिनिवती इत्यपि पु० ॥ (७) अरुषी इत्यपि पु० ॥ (८) द्यौ
इति पा० ॥ (९) घृणिः इत्यपि पु० ॥ (१०) पर्शानः । पर्शानः । इमावपि
कचिन् ॥ (११) अभ्रम् इत्यपि पु० ॥ (१२) दृतिः इति च पु० ॥

अ्रोदनः (१) । वृषन्धिः (२) । वृत्रः । असुरः । कोशः । इति
त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गम्भीरा ।
गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची ।
वाणः । पविः । भारती । धमनिः । नाळीः (३) । मेळिः । मेना ।
सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः (४) । उपब्दिः ।
मायुः । काकुत् (५) । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः ।
ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः (६) । धेना । ग्नाः ।
विषा (७) । नना । कशा । विषणा । नौः । अक्षरम् । मही ।
अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः (८) ।
गल्दा (९) । सरः । (१०) सुपर्णी (११) । बेकुरा (१२) ।
इति सप्तपंचाशद् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णाः । क्षोदः । क्षय (१३) । नभः । अम्भः । कवन्धम् (१४) ।
सलिलम् । वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरिषम् । पिप्पलम् ।
क्षीरम् । विषम् । रेतः । कशाः (१५) । जन्म (१६) । वृवूकम् ।
बुसम् । तुग्र्या । बुर्बुरम् (१७) । सुक्षेम (१८) । धरुणम् ।

(१) ओदनम् । इति नपुंसकम् पु० ॥ (२) विषन्धिः इत्यपि पु० ॥
(३) नालिः । नीलिः । इमौ क्वचित् ॥ (४) गग्नुः । इति क्वचित् ॥
(५) काकुप् इति पु० ॥ (६) गणा इति पु० ॥ (७) नग्ना इति पु० ॥ (८) वग्नुः
इति पु० ॥ (९) गल्दः । गल्दः । इमौ पु० ॥ (१०) रसः । रासः । इमौ च
पु० ॥ (११) सुपर्णा इति च पु० ॥ (१२) बेकु इति पु० ॥ (१३) क्षया ।
क्षयः । क्षमः । इमे त्रयः पु० ॥ (१४) कवन्धम् । इति वकारभेदेन क्वचिद्
दृश्यते ॥ (१५) शकम् पु० ॥ (१६) ब्रह्म । जस । इमावस्यैव स्थाने पु०
दृश्यते ॥ (१७) बुर्बुरम् । बुर्बुरः इमौ च पूर्ववन् ॥ (१८) सुक्षेमा । सुक्षेमा । एतौ च ॥

सि॒रा (१) । अ॒र॒रि॒न्दानि (२) । ध॒स्म॒न्वत् । ज॒ामि (३) । आ॒यु॒-
 धानि । क्ष॒पः । अ॒हिः । अ॒क्ष॒रम् (४) । स्रो॒तः । तृ॒प्तिः । र॒सः ।
 उ॒द॒कम् (५) । प्र॒यः । सरः । भे॒ष॒जम् । स॒हः । श॒वः । य॒हः ।
 ओ॒जः । सु॒खम् । क्ष॒त्रम् । आ॒व॒याः । शु॒भम् । या॒दुः (६) । भू॒तम् ।
 भु॒व॒नम् । भ॒वि॒ष्यत् । म॒हत् । आ॒पः । व्यो॒म । य॒ज्ञः । म॒हः ।
 स॒र्णी॒कम् (७) । स्मृ॒ती॒कम् (८) । स॒ती॒नम् (९) । ग॒ह॒नम् । ग॒म्भी॒-
 रम् (१०) । ग॒म्भ॒रम् (११) । ई॒म् (१२) । अ॒न्नम् । ह॒विः ।
 स॒द्म । स॒द॒नम् । ऋ॒तम् । यो॒निः । ऋ॒त॒स्य॒यो॒निः । स॒त्यम् ।
 नी॒रम् । र॒यिः । सत् । पू॒र्णम् । स॒र्वम् । अ॒क्षि॒तम् । ब॒र्हिः । ना॒म ।
 स॒र्पिः । अ॒पः । प॒वि॒त्रम् । अ॒मृ॒तम् । इ॒न्दुः । हे॒म (१३) । स्वः । स॒र्गाः ।
 श॒म्ब॒रम् । अ॒भ्वम् । व॒पुः । अ॒म्बु (१४) । तो॒यम् । तू॒यम् ।
 कृ॒पी॒टम् (१५) । शु॒क्रम् । ते॒जः । स्व॒धा । वा॒रि । ज॒लम् ।
 ज॒ला॒पम् । इ॒दम् । इत्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

अ॒व॒न॒यः । य॒व्याः (१६) । खाः । सी॒राः । स्रो॒त्याः । ए॒न्यः ।
 धु॒न॒यः । रु॒जा॒नाः । व॒क्ष॒णाः । खा॒दो॒अ॒र्णाः । रो॒ध॒च॒क्राः । ह॒रि॒तः ।
 स॒रि॒तः । अ॒यु॒वः । न॒भ॒न्वः (१७) । व॒ध्वः । हि॒र॒ण्य॒व॒र्णाः । रो॒हि॒तः ।

(१) सुरा । सुरा इतिपु० ॥ (२) अ॒र॒रि॒दानि इतिपु० ॥ (३) ज॒ामिः ।
 ज॒ामि॒वन् इतिपु० ॥ (४) अ॒क्ष॒रः । अ॒क्ष॒राः इति पाठान्तरम् ॥ (५) प॒यः
 इत्यापि पु० ॥ (६) या॒दुः इति क्वचित् पु० ॥ (७) स्व॒र्णी॒कम् इति पु० ॥
 (८) स॒ती॒कम् । स्मृ॒ती॒कम् इति पु० ॥ (९) स॒ती॒नम् पु० ॥ (१०)
 ग॒म्भी॒रम् इति पु० ॥ (११) ग॒ह्व॒रम् इति पु० ॥ (१२) । कम् इत्यधिकं
 क्वचित् पु० ॥ (१३) हे॒मा इति पु० ॥ (१४) अ॒म्बुः, इति सिंघेभेदेन क्वचित् ॥
 (१५) तृ॒पी॒टम् । तृ॒पी॒टम् इति पुस्तकान्तरपाठः (१६) ॥ य॒व्यः इति पु० ॥
 (१७) न॒भ॒न्वाः इति मात्राभेदेन पु० ॥

सुस्रुतः । अर्णाः । सिन्धवः । कुल्याः । वर्यैः (१) । उर्व्यः । इरा-
वत्यः । पार्वत्यः (२) । स्रवन्त्यः (३) । ऊर्जस्वत्यः । पथस्वत्यः ।
सरस्वत्यः । तरस्वत्यः । हरस्वत्यः । रोधस्वत्यः । भास्वत्यः । अ-
जिराः । मातरः । नद्यः । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः । हयः । अर्वाः । वाजी । सप्तिः । वन्हिः । दधिक्राः ।
दधिक्रावा । एतग्वः (४) । एतशः । पैहः । दौर्गहः । आञ्चैश्र-
वसः (५) । ताक्ष्यः । आशुः । ब्रधुः । अरुषः । मांश्रत्वः (६) । अव्य-
थयः (७) । श्येनासः । सुपर्णाः । पतङ्गाः । नरः । ह्यार्याणाम् (८) ।
हंसासः । अश्वाः । इति शङ् विशातिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रत्नभाव-
श्विनोः । अजाः पूषणः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उष-
साम् । श्यावाः सवितुः । विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुता वायोः ।
इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते । भ्राजते (९) । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति ।
मन्दते । भन्दते । रोचते । द्योतते । ज्योतते । द्युम् । इत्येका-
दश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

जमत् । कल्मलीकिन्म् । जञ्जणाभवं । मलमलाभवं ।
आचैः । शोचैः । तपः । तेजः (१०) । हरः । घृणिः (११) । शृङ्गाणि ।
इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरीचस्तोरद्विः
श्लोको ऽणोऽवनयोऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

(१) अर्णावर्यैः इति पु० ॥ (२) वार्वत्यः । अर्वत्यः । इमौपा० ॥ (३) उर्वत्यः
इति पु० ॥ (४) एतग्वश्वा इति पु० ॥ (५) उच्चैः श्रवसः इति पु० ॥ (६) मंश्रन्ता । मंश्रन्तुः
इति पा० ॥ (७) व्यथयः इति पा० ॥ (८) वार्याणाम् इति पाठान्तरम् ॥
(९) भ्लाश्यति । भ्लाशते । भ्लाश्यते इमे पुस्तकान्तरेषु दृश्यन्ते ॥ (१०) पयः
इति पु० ॥ (११) हृणिः । हृणिः इति पाठभेदः ॥

अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ।

अपः । अप्नः । दंसः । वेषः । वेपः (१) । विष्टी । व्रतम्
 कर्धरम् । शकम् (२) । ऋतुः । करुणम् (३) । करणानि । करीसि ।
 करन्ती (४) । करिऋतु । चक्रतु (५) । कर्त्तव्यम् (६) । कर्त्तौः ।
 कर्त्तव्ये । कृत्वी । धीः । शर्ची । शर्मी । शिर्मी । शक्तिः । शिल्पमिति ।
 षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् । तोकम् । तनयः (७) । तोकम् । तकम् । शेषः । अप्नः ।
 गयः । जाः । अपत्यम् । यहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । वीजम् ।
 इति पंचदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः । नरः (८) । ध्रुवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः ।
 कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः (९) । हरयः । मर्याः । मर्याः ।
 मर्तीः । व्रत्ताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः (१०) । यदवः ।
 अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पञ्चजनाः । विवस्वन्तः ।
 पृतनाः । इति पंचविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती । च्यवाना । अभीशू । अप्रवाना । विनङ्गुसौ ।
 गभस्ती । करस्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती (११) । शकरी ।
 भरित्रे । इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

(१) वेषः । विष्टी इति पुस्तकान्तर० ॥ (२) शकम् । शक्यम् । अस्यैवभेदः पु० ॥ (३)
 करणम् इति पु० ॥ (४) करिऋति इति पु० ॥ (५) चक्रतुः इति पु० ॥ (६) कर्त्तुम्
 इति पाठभेदपु० ॥ (७) तनयम् इति लिंगभेदेन कश्चिन् पु० ॥ (८) नराः
 इति पुस्तकान्तरेषु ॥ (९) नहुषाः इति वचनभेदेन कश्चित् पाठः ॥ (१०)
 अप्रवः इति पु० ॥ (११) क्षिपन्ती । क्षिपन्ती इति पु० ॥

अग्रुवः । अण्व्यः (१) । विशः (२) । क्षिपः । शयीः ।
रुशनाः । धीतयः । अथर्यः (३) । विपः । कक्ष्याः । अवनयः ।
हरितः (४) । स्वसारः । जामयः । सनाभयः । योक्ताणि ।
योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तयः
(५) । इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वदिम । उश्मसि (६) । वेति । वेनति । वेसति (७) ।
वाञ्छति । वष्टि (८) । वनोति । जुषते । हर्यति (९) । आचके ।
उशिक् । मथ्यते । छन्त्सत् (१०) । चाकनत् । चकमानः । कनति ।
कानिषत् । इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः (११) । वाजः । पर्यः । प्रयः (१२) । पृच्छः । पितुः । वयः ।
सुतः (१३) । सिनम् (१४) । अवं । क्षु (१५) । धासिः । इरा । इळा ।
इपम् । उर्क । रसः । स्वधा । अर्कः । क्षद्र (१६) । नेमः । ससम् ।
नमः । आयुः । सूनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालम् । यशः ।
इत्यष्टाविंशतिरङ्गनामानि ॥ ७ ॥

आवयति । भवति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् ।
वप्सति । भसथः । ब्रधाम् । ह्वरति (१७) । इति दशाक्षिकर्माणः ॥ ८ ॥

(१) विभ्राः इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (२) वृशः इति पाठान्तरम् ॥ (३) अथर्यः ।
अथरीः इति पाठान्तरम् ॥ (४) रोहितः इति क्वचित् पाठः ॥ (५) सुइस्थः । मसुतः ।
अस्यैव स्थाने इमौ लभ्येते पु० ॥ (६) इतोऽग्रे, अथवेति इत्यधिकं पुस्तकान्तरेषु ॥
(७) विसति । वेशति इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (८) वेष्टि इति क्वचित् पु० ॥
(९) हर्यति । उशत् इमावधिकौ पुस्तकान्तरेषु ॥ (१०) शंसनत् इति पु० ॥
(११) पाजः इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (१२) अर्यः इति क्वचित् पु० ॥ (१३)
सुतम् इति लिंगभेदेन दृश्यते ॥ (१४) सीनमिति पु० ॥ (१५) क्षुम् ।
क्षुत् इत्येतौ क्षुइत्यस्यैव स्थाने दृश्येते पुस्तकान्तरेषु ॥ (१६) क्षद्रम् इति पु० ।
(१७) ह्वरति पु० ॥

आजः (१) । पाजः । शर्वः । तरः । तवः । त्वक्षः । शर्द्धः (२) ।
 बाधेः । नृष्णम् । तविपी । शुष्मम् । शुष्णम् । शुष्म् । दक्षः ।
 वोळु । ज्यौत्नम् । सहः । यहः । बधः । वर्गः । वृजनम् । वृक् (३) ।
 मज्जना । पौस्यानि । धर्णसिः (४) । द्रविणम् । स्यन्द्रासः ।
 शम्बरम् । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥
 मधम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । वरिवः । श्वात्रम् । रत्नम् ।
 रयिः । जत्रम् । भगः । मीढुम् (५) । गयः । नृम्णम् । युम्नम् ।
 तना । वन्धुः । इन्द्रियम् । वसु । रायः । राधः । भोजनम् । मेधा ।
 यशः । ब्रह्म । द्रविणम् (६) । श्रवः । वृत्रम् (७) । वृत्तम् ।
 इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अध्न्या । उस्त्रा । उस्त्रिया । अही । मही । अदितिः (८) ।
 इळा । जगती । शकरी । इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते भामते भृणीयते (९) । भ्रीणाति ।
 भेषति । दोधति । वनुष्यति । कम्पते । भोजते । इति दश
 क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः । हरः । हृणिः (१०) । त्यजः । भामः । एहः । ह्वरः (११) ।
 तपुषी । जूणिः । मन्युः । व्यथिः । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥
 वरते । अरते । लोटते । लोठते । स्यन्दते (१२) । कसति ।

(१) आजः इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके ॥ (२) नृक्षः इति पु० ॥ (३) विट् इति पाठान्तरम् ॥ (४) धर्णसि इति प्रधानं पाठः ॥ (५) मील्हम् इति क्वचित् पु० ॥ (६) शर्वः इत्यधिकं क्वचित् ॥ (७) अत्रम् वित्तम् इति पु० ॥ (८) अदितिः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (९) अस्यैव स्थाने हृणीयते इति क्वचित् पु० ॥ (१०) धृणिः इति च पु० ॥ (११) वरः इति तस्यैव स्थाने पुस्त० ॥ (१२) स्यन्दति इति पु० ॥

सर्पति । स्यमति । स्रवति (१) । स्रंसति । अरवति । श्रोतति ।
 ध्वंसति । वेनति । माष्टि । भुरण्यति । श्रवति । कालयति ।
 पेलयति । कण्टति । पिश्यति । विस्यति । मिस्यति । प्रवते ।
 प्लवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते (२) । क्षोदति । नक्षति ।
 सक्षति । म्यक्षति (६) । सचति (४) । ऋच्छति । तुरीयति ।
 चतति । अतति । गति । इयक्षति । सश्रति । त्सरति । रंहति ।
 यतते । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति ।
 मिनाति (५) । ऋण्वति (६) । ऋणोति । स्वरति । सिसन्ति ।
 विषिष्टि (७) । योषिष्टि (८) । रिणाति (९) । रीयते ।
 रेजति । दध्यति (१०) । दध्नोति (११) । युध्यति (१२) ।
 धन्वति । अरुषति (१३) । आर्यति (१४) । सीयते (१५) ।
 तकति (१६) । दीयति । ईषति । फणति (१७) । हनति (१८) ।
 अर्दति । मर्दति । सरृते । नसते । हर्यति । इर्यति । ईत्त । ईड्-
 खति । ज्वयति । श्वात्तति । गन्ति । आगनीगन्ति । जगन्ति (१९) ।

(१) स्रंसते इति पाठश्च । (२) अरवते इत्यपि कचिन् पु० ॥ (३) मियक्षति इत्यपि
 पु० ॥ (४) अचति इत्यपि ० ॥ (५) मिनोति क्षिणोति । इति पु० ॥ (६) रिण्वति
 इत्यपि पु० ॥ (७) वेक्षिष्टि । वेषिष्टि इति कचिन् पु० ॥ (८) योक्षिष्टि इति च
 पु० ॥ (९) ऋणोति । ऋणोति । ऋणोति इति भेदः पुस्तकान्तरे ॥ (१०)
 दध्यति इति भेदः । नख्यति इत्यधिकं पु० ॥ (११) दध्नोति इति पु० ॥ (१२)
 युध्यते इति कचिन् पाठः ॥ (१३) अरुष्यति । अरुषति इति पा० ॥ (१४) अलर्य-
 ति । अलर्यति इति पाठान्तरम् ॥ (१५) डीयते इति बहुमतः पाठः ॥ (१६)
 दीयते इत्यपि कचिन् पा० ॥ (१७) अत्र कणति इत्यपि कचिन् पा० ॥ (१८) सस्रति ।
 सिस्रति । धवति । धावति । हम्पति । हम्पति । हयति इत्येतैः अधिकाः पुस्तका-
 न्तरे ॥ (१९) जगन्ति इत्यपि पु० ॥

जिन्वति (१) । जिंसाति । गमति । ध्रति । ध्राति । ध्रपति (२) । वहते (३) । रथर्यति । जेहते (४) । ष्वःकति (५) । क्षुम्पति (६) । प्साति । वाति । याति । इषति (७) । द्राति (८) । द्रूळति । एजति । जमति । जवति । वञ्चति । अनिति । पवते (९) । हन्ति । सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति (१०) । द्रवति (११) । वेति । हयन्तात् (१२) । एति । जगायात् । अयथुः (१३) । इति द्वाविंशत्तं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु । मञ्चु । द्रवत् । ओषम् । जीराः (१४) । जूणः (१५) । गुर्त्ताः । शुघनासः (१६) । शीभम् । तृषु (१७) । तूयम् (१८) । तूणिः (१९) । अजिरम् (२०) । भुरण्युः । शु (२१) । आशु । प्राशुः (२२) । तूतुजिः (२३) । तूतुजानः (२४) । तूज्यमानासः ।

(१) जगाति । जगति इत्यपि क्वचित् पु० ॥ (२) ध्रुवति इति पाठान्तरम् ॥ (३) वल्गुयति । अथर्यति इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (४) जेहति इतिभेदः । वदति । राति । रूढति इत्यधिकं क्वचित् पुस्तकान्तरपाठः ॥ (५) षःकति । ष्वःकति इति पु० ॥ (६) क्षिम्पति इति पु० ॥ (७) जायति इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (८) पनयति इत्यप्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (९) छत्रति इति पु० ॥ (१०) व्रजति इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (११) द्रुवति । द्रुम्पति इति पाठान्तरम् ॥ (१२) यकाराभावे । हन्तात् इति पु० ॥ (१३) अयुथुः । अयुधुः इति तस्यैव भेदेन पाठः ॥ (१४) जिरा इति पु० ॥ (१५) जूणीः इति ङीष्भेदेन दीर्घान्तः पु० ॥ (१६) शुघनसाः । शूघनाः । शुघनाशः इति तस्यैव भेदेन पाठान्तरम् ॥ (१७) त्रिषु इति पु० ॥ (१८) तोयम् इति पा० ॥ (१९) तूणि इति लिंगभेदेन पा० ॥ (२०) अजिरम् इत्याद्युदान्तस्वरभेदेन क्वचित् पाठः ॥ (२१) शूः । आशुः इति पूर्वापरयोर्भेदः पु० ॥ (२२) आशुचित् । प्राशुचित् इति पाठान्तः ॥ (२३) तूतुजित् इति पाठान्तरम् ॥ (२४) तूतुजानासः इति पा० ॥

अज्राः (१) । साचिवित् (२) । द्युगत् (३) । ताजत् ।
तरणिः । वातरंहाः । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामामि ॥१५॥

तल्लित् (४) । आसात् (५) । अम्बरम् । तुर्वशे (६) ।
अस्तमीके । आके । उपाके । अर्याके (७) । अन्तमानाम् ।
ष्वमे । उपर्मे इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः । विवाक् । विखादः । नदतुः । भरे । आक्रन्दे । आहवे ।
आजौ । पृतनाज्यम् । अर्भीके । समीके । ममसत्यम् । नेमधि-
ता (८) । सङ्काः । समितिः । समनम् । मीह्वे । पृतनाः ।
स्पृधः । मृधः । पृत्सु । समत्सु । समर्ये । समरणे । समोहे (९) । समीथे
(१०) । सङ्ख्ये । सङ्गे । सङ्गुगे (११) । सङ्गथे । सङ्गमे ।
वृत्रतूर्ये । पृत्ते । आणो (१२) । गूरसातो । वीजसातो । समनीके ।
खले । खजे । पौस्ये । महाधने । वाजे । अज्मं । सद्मं (१३) ।
संयत् । सम्बतः (१४) । इति षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि ॥१७॥

इन्वति । नक्षति (१५) । आक्षाणः । आनट् । आष्ट
(१६) । आपानः । अशत् । नशत् । आनशे । अशनुते । इति ।
दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

(१) अज्राः इति पा० ॥ (२) साचिवित् । साचिवित् इति पुस्तकान्तं ॥ (३) द्युगत्
इति पु० ॥ (४) तल्लित् इति पा० ॥ (५) आसा इति तकाराभावे तस्यैव भेदः ॥
(६) तुर्वशः इति पा० ॥ (७) अर्याकः इति पु० ॥ (८) नेमधिनिः इति पा० ॥
(९) सम्मोहे इति पु० ॥ (१०) समिथे । सङ्ख्ये इति पूर्वापरयोर्भेदेन पाठः ॥
(११) इत्यस्मात् पूर्वं संयत् इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके ॥ (१२) प्रधने इत्यधिकं
क्वचित् पु० ॥ (१३) अज्मन् । सग्मन् । स्पग्मन् इत्येतेऽधिकाः पु० ॥ (१४)
संबतम् इति पाठान्तरम् ॥ (१५) नन्चे इति पा० ॥ (१६) आष्ट । आष्टः ।
आष्टः इति तस्यैव भेदः ॥

दभ्नोति (१) । श्रययति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति ।
 वृश्चति । कृण्वति । कृन्तति । श्वसिति (३) । नभते (४) ।
 अदयति । स्तृणाति । सेहयति (५) । यातरति (६) । स्फुरति
 स्फुलति । निवपन्तु । अवातिरति । वियांतः । आतिरत् । तळित् ।
 आखण्डल । द्रुणाति । रमणाति । गृणाति । गृम्नाति । तृणेढि ।
 ताढि । नितांशते (७) । निबंहयति (८) । मिनाति । मिनोति ।
 धमति (९) । इति त्रयस्त्रिंशद्बधकर्माणः ॥ १९ ॥

विद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सूकः । वृकः । वधः ।
 वज्रः । अर्कः (१०) । कुत्सः । कुलिशः । तुजः । तिग्मम् (११) ।
 मेनिः । स्वधितिः । सायंकः । परशुः । इत्यष्टादशबज्रनामानि ॥ २० ॥
 इरज्यति । पत्यते । क्षयति (१२) । राजति । इति चत्वार
 ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । इनइनः । इति चत्वारिंशदना
 मानि ॥ २२ ॥

अपस्तुङ् मनुष्या अपत्ययुवो वशम्यन्ध ओवयत्योजोमवमघ्-
 न्यारिळतेहेळोवत्तैनुतळिद्रणइन्वतिदभ्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्री
 तिद्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

(१) इत्यधिकं क्वचित् । पु० ॥ श्रययति इति परस्यपाठान्तरम् ॥ (२) कृणक्ति । कृण्वति इति पु० ॥ (३) श्वसति इति पा० ॥ (४) नभति इति पु० ॥
 (५) सेहयति इति पूर्वस्यैव भेदपाठः । अर्दति । मर्दति इत्याधिकं क्वचित् ॥ (६) यात्रति । यावति इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (७) नितांशते । नितांशयति इति
 भेदेन क्वचित् पाठः ॥ (८) वृहयति पु० ॥ (९) धूर्वति इत्याधिकं क्वचित् ॥ (१०) अर्कः ।
 इति पु० ॥ (११) तिग्मः इति पाठान्तरम् ॥ (१२) क्षयति इति क्वचित् पाठः ॥

अथ तृतीयाध्यायारम्भः ।

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परिणसा । व्या-
नशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् (१) । कुवित् । इति
द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् (२) । ऋस्वः । निवृष्वः (३) । मायुकः । प्रतिष्ठा । रुधु (४) ।
वभ्रकः । दभ्रम् (५) । अर्भकः । कुल्लकः । अल्पः (६) । इत्ये-
कादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत् (७) । ब्रध्नः । ऋष्वः । घृहत् (८) । उक्षितः । तवसः ।
तविषः । महिषः । अश्वः । ऋभुक्षाः । उक्षाः । विहायाः । यद्धः ।
ववक्षियः । विवक्षसे । अम्भृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः (९) ।
रभसः । ब्राधन् (१०) । विरपशी । अद्भुतम् (११) । बर्हिष्ठः (१२) ।
वर्हिषत् (१३) । इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः । रुदरः । गर्तः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् । दुरोणे ।
नीळम् । दुय्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः ।
सद्यः । शरणम् । वरूथम् । छदिः । छदिः । छाया । शर्म । अजम
(१४) । इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

(१) सरिम् इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (२) गिहम् । ऋहम् । ऋहन् इति
पा० ॥ (३) तृषमः । त्रिषमः इत्यधिकौ पु० ॥ (४) रुधुकः । ऋधुकः इति
पुस्तकान्तरपाठः ॥ (५) दभ्रकः । देभ्रकः । इमावधिकौ पु० ॥ (६) अल्पकम्
इति पा० ॥ (७) मुहः इति पु० ॥ (८) तुक्षः इत्यधिकः पु० ॥ (९) ककुह-
स्तिना इति पाठभेदः ॥ (१०) ब्राधन् । ब्राधन् इति पु० ॥ (११) अद्भुतः
इति लिंगभेदः ॥ (१२) बर्हिष्ठः इति पु० ॥ (१३) बर्हिषि इति पु० ॥ (१४)
वर्म इति पु० ॥

इरज्यति (१) । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति ।
 ऋधोति । ऋणद्धि । ऋच्छति । सपति (२) । विवासति ।
 इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्घाता । शतरा । शातपन्ता । शर्म (३) । स्युमकम् ।
 शेवधम् । मयः । सुगम्यम् । सुदिनम् । शूपम् । शुनम् । शग्मम् (४) ।
 भेषजम् । जलाषम् । स्योनम् । सुन्नम् । शेवम् । शिषम् । शम् ।
 कम् । इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वत्रिः । वर्षः । वपुः (५) । अमतिः । अप्सः (६) ।
 प्सुः । अप्रः । पिष्टम् । पेशः । रुशनम् । मरुत् (७) । अर्जुनम् ।
 ताम्रम् । अरुषम् । शिल्पम् (८) । इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमा । अनेमा । अनेद्यः (९) । अनवद्यः । अनभिशास्ताः
 (१०) । उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनम् । इति दश
 प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः । केतुः (११) । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः ।
 शची । माया । वयुनेम् । अभिख्या । इत्येकादशप्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट् । श्रत् । सत्रा । अद्वा । इत्था । ऋतम् । इति षट्
 सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् (१२) । चाकनत् (१३) । आचक्ष्म (१४) । चष्टे । विचष्टे ।
 विचर्षणिः । विश्वचर्षणिः । अवचाकशत् । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः
 ॥ ११ ॥

(१) इरज्यति इति पा० ॥ (२) शत्रानि इति पा० ॥ (३) शिल्पुः इति
 बहुमतः पा० ॥ (४) शग्म्यम् इति पा० ॥ (५) अपुः इत्यधिकं क्वचित् ॥ (६)
 वप्सः इति पा० ॥ (७) प्मरः इति पा० ॥ (८) शप्यम् । शिष्यम् इति-
 पा० ॥ (९) अनिन्द्यः इत्यधिकं पु० ॥ (१०) अनभिशास्तिः इति सम्मतः
 पाठः ॥ (११) कुतुः इति पु० । (१२) चिक्यम् पा० ॥ (१३) चना इति पा० ॥
 (१४) चाक्ष्म । अचक्ष्म इति तस्यैव भेदः ॥

हिकम् । नुकम् । सुकम् । आहिकम् । आकीम् (१) । नकिः ।
माकिः । नकीम् । आकृतम् । इति वोत्तराणि पदानि सर्वप-
दसमाम्नायः ॥ १२ ॥

इदमिव । इदंयथा । अग्निर्नये । चतुरंश्चिद्वदमानात् ।
ब्राह्मणाव्रतचारिणः । वृक्षस्पनुतेपुरुहूतवयाः । जारआभगम् ।
मेषोभूतो ३ भियन्नयः । तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् । तथा ।
इत्युपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गूर्द्धयति । गृणाति ।
जरते (२) । ह्वयते (३) । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति ।
कृपायति (४) । कृपयति । पनस्यति (५) । पनायते । वल्गु-
यति । मन्दते । भन्दते । छन्दति । छदयते (६) । अशमानः ।
रञ्जयति । रजयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति ।
भनति (७) । पणायति (८) । पणते । सपति (९) । पपृक्षाः (१०) ।
महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते (११) । मदति । रसति ।
स्वरति । वेनति । मन्द्रयते (१२) । जल्पति (१३) । इतिचतु-
श्रत्वारिंशद्वर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

(१) आकिम् इति पाठान्तरम् ॥ (२) जरति इति पु० ॥ (३) ह्वयति ।
पा० ॥ (४) कृपा इति पा० ॥ (५) पणस्यति । पणायते इति पूर्वापरयो-
र्भेदः ॥ (६) छदयति इति पा० ॥ (७) भयति इति णत्वभेदः ॥ (८)
भणायते इति भेदः ॥ (९) स्वपति इति पा० ॥ (१०) पिपृक्षाः इति
पा० ॥ (११) स्वदति इत्यधिकं पु० ॥ (१२) कल्पते इत्यधिकं पु० ॥ (१३)
मन्त्रयते । वन्दते इमौवधिकौ पुस्तकान्तरे ॥

विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः (१) । कृएवः ।
 ऋभूः । नवेदाः । कृविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः ।
 मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः (२) । आकेनिपः (३) ।
 उशिजः । कीस्तासः । अद्वातयः । मतयः । मतुथाः (४) । वाघतः
 (५) । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः (६) । कीरिः । गौः ।
 सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् (७) । रुद्रः । रूपयुः । इति
 त्रयोदशस्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सर्वनम् (८) ।
 होत्रा । इष्टिः । देवताता । मखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः ।
 धर्म । इति पंचदशयज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः (९) । कुरवः । वाघतः । वृकृतवर्हिषः । यतस्त्रुचः ।
 मरुतः । सुवार्थः । देवयवः । इत्यष्टावृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि (१०) । पूद्धि । रिं-
 द्दहि । मिमिद्धि । मिमीहि । रिरीहि । पीपरत् । यन्तारः ।
 यन्धि (११) । इपुध्यति । मदैमहि । मनामहे । मायते । इति
 सप्तदश याञ्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

(१) मेधः इत्यधिकः पु० ॥ (२) विपन्युः इति पु० ॥ (३) केनिपः
 अयमधिकः पु० ॥ (४) मनुष्याः ॥ (५) मेधाविनः इत्यधिकं पु० ॥ (६)
 तामुः इति पाठान्तरम् ॥ (७) सुत् इति पाठान्तरम् ॥ (८) नारी अयमधिकः
 पु० ॥ (९) भारताः इति पाठभेदः ॥ (१०) दग्धि इति पा० ॥ (११)
 यन्ति इति पाठान्तरम् ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणाक्षि (१) ।
पृणाति (२) । शिक्षति । तुञ्जति । महते । इति दश दानक-
र्माणः ॥ २० ॥

परिस्त्रव (३) । पवस्व । अभ्यर्ष । आशिपः । इति चत्वारो-
ऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति । सस्ति (४) । इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कर्त्तः । वव्रः । काटः । खातः (५) । अवतः ।
क्रिविः (६) । सूदः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् (७) ।
कुशयः । केवटः । इति चतुर्दशकूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः (८) । तका (९) । रिम्वा (१०) । रिपुः । रिक्का ।
रिहायः । तायुः । तस्करः । वनर्गुः । हुरश्चित् । मुपीवान् । मलिभ्लु-
चः । अयशसः । वृकः । इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम् । सस्वः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यम् (११) ।
अपीच्यम् । इति षण् निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचै । आरे । परावतः । इति पञ्च
दूरनामानि ॥ २६ ॥

(१) पृणाक्षि इति पा० ॥ (२) वृश्चति इत्यधिकं पु० ॥ (३) परिश्त्रव
इति शकारभेदेन पाठः ॥ (४) स्वस्ति इतिपा० ॥ (५) अवटः
अयमधिकः पुस्तकान्तरे ॥ (६) कृविः इति पाठः ॥ (७) कारोतरः
इति पाठः ॥ (८) त्रिपुः इति पाठः ॥ (९) रिक्का । रिक्का । तृका
इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (१०) रिम्वा इतिपाठान्तरम् ॥ (११) प्रतीच्यम्
इति पा० ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् (१) । अद्वाय ।
इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवंम् । नूत्नम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । इदानीम् ।
इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दध्रम् । अभकम् । तिरः । सतः । त्वः ।
नेमः । ऋक्षाः । स्तृभिः । वध्रीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरम् ।
ऊर्दरम् । रम्भः । पिनाकम् । मेना । ग्राः । शेषः । वैतसः । अया ।
एना । सिषक्तु (२) । सचंते । भ्यसंते (३) । रेजंते । इति षड्-
विंशतिर्द्विंश उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

स्वधे (४) पुरन्धी । धिषणौ । रोदंसी (५) । क्षोणी । अ-
म्भंसी । नभंसी । रजंसी । सदंसी । सद्यनी । घृतवंती । बहुले ।
गभीरे । गम्भीरे । ओण्यौ । चम्बौ (६) । पार्श्वौ (७) । मही ।
उर्वा । पृथ्वी (८) । अदिती । अही । दूरेभन्ते । अपारेअपारे ।
इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्व्युः । हन्महद्गुडरज्यतिशिम्बातानिर्णिगस्त्रेमाकेतुर्वट्चि-
क्यद्धिकमिदमिवाचतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्त्रवस्व-
पितिकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपित्वेस्वधेत्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयाऽध्यायः समाप्तः ॥

- (१) पूर्वा इति पा० ॥ (२) सिषक्ति इति पा० ॥ (३) नंसंते इत्य-
धिकं पु० ॥ (४) स्वधे इति पु० ॥ (५) रोदंसी इति वर्णभेदेनाधिकं वा पु० ॥
(६) अतः पूर्वं नपत्रौ इत्यधिकं कञ्चित् । अतोऽग्रे च चम्बौ इति भेदपाठः ॥
(७) पार्श्वौ इति पा० ॥ (८) वृहती इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥

अथ चतुर्थाऽध्यायारम्भः ॥

जुहा । निधा । शेताम । मेहना । दमूनाः । मूपः (१) ।
 इषिरेण । कुरुतन । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्या । मन्दू ।
 ईर्मान्तासः । कायमानः । लोधम् । शीरम् । विद्रधे । द्रुपदे ।
 तुग्वनि । नसते । नसतः (२) । आहनसः । अम्सत् । इष्मि-
 णः । बाहः । परितक्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूच ।
 दावने । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः ।
 व्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यन्तः । काणाः । वाशी । विषुणः ।
 जामिः । पिता । अंयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते ।
 मन्दिने । गौः । गातुः । दंसयः । तताव । चयसे । वियुते ।
 ऋधक् । अस्याः । अस्य । इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम् । वाहिष्टः । दूतः । वावशानः । वार्यम् । अन्धः ।
 असश्चन्ती । वनुष्यति । तरुष्यति । भन्दनाः । आहनः । नदः ।
 सोमो अक्षा । श्वात्रम् । ऊतिः । हासमाने । पद्भिः । ससम् ।
 हिता । वाः । वराहः । स्वसराणि । शयीः । अर्कः । पविः । वक्षः ।
 धन्व । सिनम् । इत्था । सचा । चित् । आ । द्युमनम् । पवित्रम् ।
 तोदः । स्वच्चाः । शिपिविष्टः । विष्णुः । आवृणिः । पृथुजयाः ।
 अथर्युम् । काणुका । अध्रिगुः । आङ्गुषः । आपान्तमन्युः । शमशा । उर्वशी ।

व्युनम् । वाजपस्यम् । वज्रगन्ध्यम् । गन्ध्यम् (१) । गधिता ।
 कौरयाणः । तौरयाणः । अह्रयाणः (२) । आरितः । वन्दी । निष्पपी ।
 तूर्णाशम् । चुम्पम् । निचुम्पुणः । पदिम् । पादुः । वृकः । जोषवा-
 कम् । कृत्तिः । श्वघ्नो । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शम्बः । केपयः ।
 तूतुमाकृषे । असत्रम् । काकुदम् । बीरिटे । अच्छ । परिईम् । सीम् ।
 एनम् । एनाम् । सृणिः । इति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशीः । कुणारुम् । अलातृणः ।
 सललूकम् । कत्ययम् । विस्तुहः । वीरुथः । नन्नदाभम् । अस्कृधोयुः ।
 निशुम्भाः । वृवदुक्थम् । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती ।
 कपनाभाऋजीकः । रुजानाः । जूणिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी ।
 उपसिं । प्रकलवित् । अभ्यर्थयज्वा । ईक्षे । ज्ञोणस्य । अस्मे ।
 पार्थः । सर्वामनि । सप्रथा । विदथानि । श्रायन्तः । आशीः ।
 अजीगः । अमूरः । गगमानः । देवोदेवाच्याकृपा । विजामातुः ।
 ओमासः । सोमानम् । अनत्रायम् । किमीदिने (३) । अमवान् ।
 अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमतिः । श्रुष्टी । पुरन्धिः । रुश-
 त् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुपक् । तुर्वणिः ।
 गिर्वणसे । असूर्ते सूर्ते । अभ्यक् । यादृशिमन् । जारयायि ।
 अग्रिया । चनः । पचता । शुरुथः । अमिनः । जज्भती । अप्र-
 तिष्कुतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्र । शिप्रैरंसु । द्विबर्हाः ।
 अक्रः । उराणः । स्तियानाम् । स्तिपाः । जवारु । जरुथम् ।

(१) गन्ध्यति इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥ (२) हरयाणः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥

(३) अग्रः । अमः इत्यधिकौ कश्चित् पुस्तकान्तरे ॥

कुलिशः । तुञ्जः । बर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीविशः । क्रियेधाः ।
भृमिः । बिष्पितः । तुरीपम् । रास्पिनः । ऋञ्जतिः । ऋजुनीती ।
प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु ।
दूतः । जिन्वति । अमत्तः । ऋचीषमः । अनर्शरातिम् । अनर्वा ।
असामि । गल्दया । जल्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन ।
अंहुरः । बतः । वाताप्यम् । चाकन् । रथ्यति । असक्राम् ।
आधवः । अनवव्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिठः । पराशरः । क्रिविर्दती ।
करूळती । दनः । शरारुः । इदयुः । कीकटेषु । बुन्दः । वृन्दम् ।
किः । उल्वम् । ऋबीसमृबीसमिति पञ्चत्रिंशच्छतं पदानि ॥३॥

जहासस्निमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानरः । इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥
द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः ।
हारः । उषासानक्ता । देव्याहोतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा ।
वनस्पतिः । स्वाहाकृतय इति । त्रयोदश पदानि ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नाराशंसः (१) ।
रथः । दुन्दुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः । अश्व-
जनी । उलूखलम् । वृषभः । द्रुघणः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः ।

(१) नराशंसः इति पुस्तकान्तरपाठः ॥

रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्नायी । उलूखल-
मुसंले । हविर्धाने । द्यावापृथिवी । विपाट्छुतुद्री । आर्ली । गुना-
सीरौ । देवीजोष्टी । देवीऊर्जाहुतीति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्म-
णस्पतिः । क्षेत्रस्यपतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपानपात् ।
यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः ।
दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः ।
ऋतः । इन्दुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः ।
पुरूरवा । इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥

श्येनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता ।
विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथ-
र्वाणः । भृगवः (१) । आप्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती ।
वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी ।
पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अध्याः । पथ्याः । स्वस्तिः ।
उषाः । इळा । रोदसी । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा । सविता ।
भर्गः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः ।
वृषाकपिः । यमः । अजएकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः ।
दध्यङ् । आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः ।
वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनोऽश्विनौ षट् ॥ ६ ॥

इति नैघण्टुके पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ नैघण्टुकं समाप्तम् ॥

अथ निघण्टोः शब्दानुक्रमणिका ॥

—*—

शब्दांशः	खंडे	अकारादयः	विषयः	शब्दांशः	खंडे	अकारादयः	विषयः
४	३	अकः	पदनाम	४	२	अथयुम्	पदनाम
१	११	अध्वरम्	वाङ्नाम	५	६	अथर्वाः	”
१	१२	अध्वरः	उदकनाम	५	५	अथर्वाणः	”
१	१२	अध्वरा	”	४	१	अध्वसत्	”
२	१४	अगन्	गतिकर्मा	१	३	अध्वरम्	अन्तरिक्षनाम
२	१७	अगमन्	संग्रामनाम	३	१७	अध्वरः	यज्ञनाम
३	२४	अध्वशंसः	स्तेननाम	४	२	अध्वः	पदनाम
४	२	अच्छ	पदनाम	२	७	अध्वः	अन्ननाम
२	१४	अचति	गतिकर्मा	२	१६	अन्तमानाम्	अन्तिकनाम
३	११	अचक्ष्म	पश्यतिकर्मा	१	१२	अन्नम्	उदकनाम
५	६	अजएकपात्	पदनाम	१	३	अन्तरिक्षम्	अन्तरिक्षनाम
२	१४	अजगमन्	गतिकर्मा	२	३	अनवः	मनुष्यनाम
२	१७	अजम	संग्रामनाम	३	८	अनभिश्स्ताः	प्रशस्यनाम
३	४	अजम	जहनाम	३	८	अनभिश्क्तिः	”
२	१५	अजराः	क्षिप्रनाम	३	८	अनवद्यः	”
२	५	अण्ठ्यः	अङ्गुलिनाम	४	३	अनर्वा	पदनाम
२	२०	अटकः	वज्रनाम	४	३	अनवायम्	”
२	१४	अतति	गतिकर्मा	४	३	अनवत्रवः	”
२	१६	अतमीके	अन्तिकनाम	४	३	अनशंरातिम्	”
१	१४	अत्यः	अश्वनाम	१	१२	अपः	उदकनाम
२	५	अथर्यः	अङ्गुलिनाम	२	१	अपः	कर्मनाम
२	१४	अथर्यति	गतिकर्मा	२	२	अपत्यम्	अपत्यनाम
२	५	अथर्याः	अङ्गुलिनाम	४	३	अप्रतिस्कृतः	पदनाम
२	५	अथर्यवः	”	२	१	अप्रः	कर्मनाम

शब्द	संके	आकारादयः	विषयः	शब्द	संके	आकारादयः	विषयः
३	७	अप्रः	रूपनाम	१	१२	अर्षः	उदकनाम
४	३	अप्रः	पदनाम	५	३	अरण्यानि	पदनाम
२	२	अप्रः	अपत्यनाम	२	१४	अर्हति	गतिकर्मा
२	४	अप्रवाना	बाहुनाम	२	१८	अर्हति	बधकर्मा
३	७	अप्सः	रूपनाम	२	१८	अर्हयति	"
१	१०	अभ्रम्	मेघनाम	३	२	अभेकः	कृत्तनाम
३	३	अभवः	महनाम	३	२८	अभकम्	उत्तराशिपदानि
१	१२	अभवम्	उदकनाम	२	२२	अर्थः	ईश्वरनाम
१	१०	अभवम्	मेघनाम	१	१२	अररिदानि	उदकनाम
४	३	अभ्यर्हयज्वा	पदनाम	१	१२	अररिन्दानि	"
३	२१	अभ्यर्ष	अध्येषणाकर्मा	२	१४	अरर्षति	गतिकर्मा
४	३	अमः	पदनाम	३	२	अल्पकम्	कृत्तनाम
३	७	अमतिः	रूपनाम	३	२	अल्पः	"
४	३	अमतिः	पदनाम	२	१४	अलर्यति	गतिकर्मा
१	१२	अम्भः	उदकनाम	२	१४	अलर्षति	"
४	३	अमत्रः	पदनाम	२	७	अवः	अन्ननाम
१	३	अम्बरम्	अन्तरिक्षनाम	३	११	अवचाकशत्	पश्यतिकर्मा
२	१६	अम्बरम्	अन्तिकनाम	३	२३	अवटः	कूपनाम
४	३	अम्यक्	पदनाम	३	२३	अपतः	"
४	३	अमवान्	"	२	१४	अवति	गतिकर्मा
३	३०	अम्भसी	द्यावापृथिवी	२	१८	अवतिरति	बधकर्मा
१	२	अयः	हिरण्यनाम	२	१४	अवते	गतिकर्मा
२	१४	अयते	गतिकर्मा	१	१३	अपत्यः	नदीनाम
३	१४	अयधः	"	१	१३	अवनयः	"
२	३	अयवः	मनुष्यनाम	२	५	अवनयः	अङ्गलिनाम
३	७	अर्कः	अन्ननाम	१	१	अवनिः	पृथिवीनाम
२	२०	अर्कः	वज्रनाम	१	१४	अव्ययः	अश्वनाम
४	२	अर्कः	पदनाम	२	१६	अवमे	अन्तिकनाम
३	१४	अर्चति	अर्चतिकर्मा	२	६	अववेति	कान्तिकर्मा

शब्दादि	शु	अकारादयः	विषयः	शब्दादि	शु	अकारादयः	विषयः
२	१८	अग्रत्	व्याप्तिकर्मा	१	१२	अर्थाः	उदकनाम
१	१०	अग्रनः	मेघनाम	१	१३	अर्थाः	नदीनाम
१	१०	अग्रवः	”	१	१४	अर्वा	अश्वनाम
५	३	अश्वः	पदनाम	२	१६	अर्वाके	अन्तिकनाम
४	३	असक्राम्	”	२	१६	अर्वाकः	”
३	४	अस्तम्	गृहनाम	४	३	अलाट्णः	पदनाम
४	२	अंसत्रम्	पदनाम	१	१०	अशना	मेघनाम
४	१	अस्य	”	१	१४	अशवाः	अश्वनाम
४	२	असद्यन्ती	”	५	३	अशवाजनी	पदनाम
१	८	अहना	उषोनाम	४	१	अस्याः	”
४	२	अह्याणः	पदनाम	४	३	असामि	”
५	३	अक्षाः	”	३	२७	अन्हाय	पुराणनाम
५	३	अगनायी	”	१	१२	अक्षितम्	उदकनाम
२	११	अघ्न्या	गोनाम	५	१	अग्निः	पदनाम
५	५	अघ्न्या	पदनाम	५	४	अग्निः	”
१	१५	अजाः पूष्णः	आदिष्टोपयो- जनानि	३	१३	अग्निर्नये	उपमा
२	१५	अजाः	क्षिप्रनाम	४	३	अग्रिया	पदनाम
३	१०	अक्षा	सत्यनाम	५	५	अङ्गिरसः	”
३	१५	अक्षातयः	भेधाविनाम	२	१५	अजिरम्	क्षिप्रनाम
१	३	अक्षा	अन्तरिक्षनाम	१	१३	अजिरा	नदीनाम
५	४	अपाकपात्	पदनाम	२	११	अठितिः	गोनाम
४	१	अप्रायुवः	”	१	१	अदितिः	पृथिवीनाम
३	३०	अपारे अपारे	द्यावापृथिवी	१	११	अदितिः	वाङ्नाम
५	३	अप्वा	पदनाम	२	११	अदितिः	गोनाम
३	४	अमा	गृहनाम	४	१	अदितिः	पदनाम
३	२८	अया	उत्तराणि प०	५	५	अदितिः	”
४	३	अट्वा	पदनाम	१	१०	अद्रिः	मेघनाम
				३	३०	अदितौ	द्यावापृथिवी

पञ्चादि	शु	अकारादयः	विषयः	पञ्चादि	शु	अकारादयः	विषयः
४	२	अधिगुः	पदनाम	१	७	अक्तुः	रात्रिनाम
२	१४	अनिति	गतिकर्मा	१	१३	अयुवः	नदीनाम
७	८	अनिन्द्यः	प्रशस्यनाम	२	५	अयुवः	रुङ्गुलिनाम
३	८	अभिख्या	प्रज्ञानाम	३	३	अद्भुतम्	महत्नाम
४	३	अभिधेतन	पदनाम	३	३	अद्भुतः	"
४	३	अमिनः	"	१	११	अनुष्टुप्	वाङ्नाम
३	३	अम्भृणः	महत्नाम	५	५	अनुमतिः	पदनाम
१	१०	अर्चिः	ज्वलतोनाम	३	७	अपुः	रूपनाम
२	८	अविध्यन्	अतिकर्मा	३	७	अप्सुः	"
५	६	अखिनौ	पदनाम	१	१२	अम्बु	उदकनाम
१	७	असिक्री	रात्रिनाम	१	१२	अम्बुः	"
४	३	असिन्वतो	पदनाम	२	१४	अयुशः	गतिकर्मा
१	१०	अहिः	मेघनाम	२	१४	अयुधुः	"
१	१२	अहिः	उदकनाम	३	७	अर्जुनम्	रूपनाम
५	४	अहिः	पदनाम	१	८	अर्जुनी	उषोनाम
५	४	अहिवुर्धुः	"	१	१५	अरुण्योगा-	आदिष्टोपयो-
४	३	अजीगः	"			व उषसाम्	जनानि
३	२५	अपोच्यम्	निर्णीतान्त-	३	७	अरुषम्	रूपनाम
			र्हितनाम	१	१४	अरुषः	अश्वनाम
२	१७	अभीके	संग्रामनाम	२	१४	अरुषति	गतिकर्मा
३	२८	अभीके	उत्तराणिप०	२	१४	अरुष्यति	"
१	५	अभीशवः	रश्मिनाम	१	८	अरुषी	उषोनाम
२	५	अभीशवः	रुङ्गुलिनाम	२	१८	अश्नुते	व्याप्तिकर्मा
५	३	अभीशवः	पदनाम	३	८	असुः	प्रज्ञानाम
२	४	अभीशू	बाहुनाम	५	४	असुनीतिः	पदनाम
४	३	अमीवा	पदनाम	१	१०	असुरः	मेघनाम
२	११	अही	गोनाम	४	३	अंसुरः	पदनाम
३	३०	अही	व्यावापृथिवी	४	१	अकूपारस्य	"

शब्दार्थः	शब्दः	प्रकाराद्यः	विषयः	शब्दार्थः	शब्दः	प्रकाराद्यः	विषयः
४	३	अमूरः	”	२	१८	आष्टः	”
१	८	अरुषी	उषीनाम	२	१८	आष्ठ	”
४	३	असूर्त्तैर्त्तै	पदनाम	२	१८	आष्ठः	”
१	२	असृतम्	हिरण्यनाम	४	१	आहनसः	पदनाम
१	१२	अतम्	उदकनाम	४	२	आहनः	”
४	३	अस्कधोयुः	पदनाम	२	१७	आहवे	संधामनाम
३	८	अनेयः	प्रशस्यनाम	१	३	आकाशम्	अन्तरिक्षनाम
३	८	अनेमा	”	२	१८	आक्षाणः	व्याप्तिकर्मा
४	३	अस्मे	पदनाम	१	६	आताः	दिङ्नाम
३	८	अस्त्रेमा	प्रशस्यनाम	५	५	आत्थाः	पदनाम
		आ		२	१८	आपानः	व्याप्तिकर्मा
४	२	आ	पदनाम	४	२	आपान्तमन्युः	पदनाम
२	१७	आक्रन्दे	संधामनाम	१	६	आशाः	दिङ्नाम
२	१८	आखण्डल	बधकर्मा	४	३	आशाभ्यः	पदनाम
२	१४	आगनीगन्ति	गतिकर्मा	१	६	आष्ठाः	दिङ्नाम
३	११	आचक्ष्म	पश्यतिकर्मा	२	१६	आसा	अन्तिकनाम
२	६	आचके	कान्तिकर्मा	२	१६	आसात्	”
४	३	आधवः	पदनाम	३	१२	आकिम्	सर्वपदसमाज्ञायः
२	१८	आनट्	व्याप्तिकर्मा	२	१८	आतिरत्	बधकर्मा
२	१८	आनशे	”	५	६	आदित्याः	पदनाम
१	३	आपः	अन्तरिक्षनाम	४	२	आरितः	”
१	१२	आपः	उदकनाम	३	२१	आशिषः	अध्येषणाकर्मा
५	३	आपः	पदनाम	३	१२	आहिकम्	सर्वपदसमा०
२	४	आयती	बाहुनाम	३	१२	आकीम्	”
२	३	आयवः	मनुष्यनाम	५	३	आज्ञी	पदनाम
२	१४	आर्पति	गतिकर्मा	४	३	आशीः	”
१	१२	आवयाः	उदकनाम	४	३	आनुषक्	”
२	८	आययति	अन्तिकर्मा	४	३	आयुः	”
२	१८	आष्ट	व्याप्तिकर्मा	२	७		अवनाम

शब्दादि	शु	शकारादयः	विषयः	शब्दादि	शु	इकारादयः	विषयः
१	१२	आयुधानि	उदकनाम	२	१४	इयति	गतिकर्मा
१	१४	आशुः	अप्रवनाम	२	१४	इषति	"
२	१५	आशु	क्षिप्रनाम	२	०	इषम्	अक्षनाम
२	१५	आशुः	"	१	१	इडा	पृथिवीनाम
४	३	आशुश्चणिः	पदनाम	१	११	इडा	वाङ्नाम
४	२	आङ्गूषः	"	२	०	इडा	अक्षनाम
३	१२	आकृतम्	सर्वपदसमासाद्यः	२	११	इडा	गोनाम
४	२	आघृणिः	"	५	५	इडा	पदनाम
२	१६	आके	अन्तिकनाम	३	१०	इत्था	सत्यनाम
३	२६	आके	दूरनाम	४	२	इत्था	पदनाम
३	१५	आकेनियः	मेधाषिनाम	३	२८	इदा	नवीननाम
३	२६	आरे	दूरनाम	३	२८	इदानीम्	"
२	१०	आजौ	संग्रामनाम	५	५	इन्द्राणी	पदनाम
२	१०	आणौ	"	२	०	इरा	अक्षनाम
		इ		१	१३	इरावत्यः	नदीनाम
५	२	इडः	पदनाम	२	१०	इन्द्रियम्	धननाम
१	१२	इदम्	उदकनाम	३	१०	इष्टिः	यज्ञनाम
३	१३	इदमिव	उपमा	४	१	इक्षिणः	पदनाम
३	१३	इदंयथा	"	४	१	इक्षिरः	"
४	३	इदंयुः	पदनाम	४	१	इक्षिरेण	"
५	२	इध्मः	"	४	३	इलीविशः	"
२	२२	इनइनः	ईश्वरनाम	१	१२	इन्दुः	उदकनाम
५	४	इन्द्रः	पदनाम	३	१०	इन्दुः	यज्ञनाम
२	१४	इन्वति	गतिकर्मा	५	४	इन्दुः	पदनाम
२	१८	इन्वति	व्यासकर्मा	५	३	इषुः	"
२	१४	इयन्नति	गतिकर्मा	५	३	इषुधिः	"
३	५	इरज्यति	परिचरणकर्मा	३	१८	इषुध्यति	याञ्छाकर्मा
२	२१	इरज्यति	ऐश्वर्यकर्मा	२	१४	इङ्खते	गतिकर्मा
३	१५	इरध्यति	परिचरणकर्मा	१	१२	ईम्	उदकनाम

पञ्चादि	शु	ईकारादयः	विषयः	पञ्चादि	शु	उकारादयः	विषयः
४	२	ईम्	पद्नाम	४	३	उराणः	पद्नाम
३	१८	ईमहे	याच्ञाकर्मा	२	११	उस्ना	गोनाम
२	६	ईयति	कान्तिकर्मा	१	५	उस्नाः	रश्मिनाम
२	१४	ईयति	गतिकर्मा	५	५	उषाः	पद्नाम
४	१	ईर्मास्तासः	पद्नाम	५	६	उषाः	”
४	३	ईषे	”	५	२	उषासानक्ता	”
२	१४	ईर्त्ते	गतिकर्मा	३	३	उक्षितः	महन्नाम
		उ		२	११	उस्त्रिया	गोनाम
३	८	उकृद्यः	प्रशस्यनाम	२	६	उशिक्	कान्तिकर्मा
३	२३	उक्तः	कूपनाम	३	१५	उशिजः	मेधाविनाम
१	१२	उदकम्	उदकनाम	१	१	उर्वी	पृथिवीनाम
३	२८	उपविष्टिका	उत्तराशिपदानि	३	३०	उर्वी	द्यावापृथिवी
१	११	उषष्टिः	वाङ्नाम	३	१	उरु	बहुनाम
२	१६	उपमे	अन्तिकनाम	५	३	उरुखलम्	पद्नाम
१	१०	उपरः	मेघनाम	५	३	उरुखलमुसले	”
१	६	उपराः	दिङ्नाम	१	१४	उर्ध्वःश्रवसः	अश्वनाम
१	१०	उपलः	मेघनाम			ऊ	
४	३	उपलप्रक्षिपी	पद्नाम	१	७	ऊधः	रात्रिनाम
४	३	उपसि	”	२	७	ऊर्कं	अन्ननाम
१	१३	उर्यः	नदीनाम	१	१३	ऊर्जस्वत्यः	नदीनाम
४	२	उर्वशी	पद्नाम	३	२८	ऊर्दरम्	उत्तराशिपदानि
५	५	उर्वशी	”	१	८	ऊर्म्यः	उषोनाम
४	३	उरुवम्	”	१	७	ऊर्म्या	रात्रिनाम
२	६	उशत्	कान्तिकर्मा	४	२	ऊतिः	पद्नाम
२	६	उशमसि	”			ऊह	
३	३	उष्ठाः	महन्नाम	१	११	ऊक्	वाङ्नाम
१	७	उषा	रात्रिनाम	२	१४	ऊक्कति	गतिकर्मा
२	१६	उपाके	अन्तिकनाम	३	५	ऊक्कति	परिचरणकर्मा

श्रुत्यादि	शु	ककारादयः	विषयः	श्रुत्यादि	शु	एकारादयः	विषयः
४	३	कृउजातिः	पदनाम	४	३	कृदूपे	"
५	१४	कृणसि	गतिकर्मा	२	१४	कृणोति	गतिकर्मा
५	१८	कृणसि	बधकर्मा	३	५	कृध्नोति	परिचरणकर्मा
५	१४	कृणसिं	गतिकर्मा			ए	
५	१४	कृण्वति	"	२	१४	एजति	गतिकर्मा
५	५	कृण्वि	परिचरणकर्मा	१	१४	एतग्वः	अश्वनाम
१	१२	कृतम्	उदकनाम	१	१४	एतग्वा	"
२	१०	कृतम्	धननाम	४	३	एतद्वसू	पदनाम
३	१०	कृतम्	सत्यनाम	१	१४	एतशः	अश्वनाम
५	४	कृतः	पदनाम	४	२	एनम्	पदनाम
१	१२	कृतस्ययोनिः	उदकनाम	१	१३	एन्यः	नदीनाम
४	१	कृधक्	पदनाम	२	१३	एहः	क्रोधनाम
५	५	कृभवः	"	३	२८	एना	उत्तराणिपदानि
३	२३	कृश्यदात्	कूपनाम	४	२	एनाम्	पदनाम
५	६	कृषयः	पदनाम	२	१४	एति	गतिकर्मा
३	३	कृष्वः	महन्नाम	४	१	एरिरे	पदनाम
३	१	कृहत्	दृखनाम			ओ	
३	२	कृहन्	"	१	१२	ओजः	उदकनाम
३	२	कृहम्	"	२	८	ओजः	बलनाम
३	२८	कृक्षाः	उत्तराणिपदानि	१	८	ओदती	उषोनाम
२	१४	कृणाति	गतिकर्मा	१	१०	ओदनम्	मेघनाम
१	१३	कृतावर्थः	नदीनाम	१	१०	ओदनः	"
४	३	कृवीषमः	पदनाम	४	३	ओमना	पदनाम
४	३	कृवीषम्	"	५	३	ओषधयः	"
४	३	कृजुनीती	"	२	१५	ओषम्	क्षिप्रनाम
३	२	कृधुकः	दृखनाम	४	३	ओमासः	पदनाम
३	१५	कृभुः	मेधाविनाम	३	३०	ओष्ठी	द्यावापृथिवी
३	३	कृभुजाः	महन्नाम			ओ	
४	३	कृदूदरः	पदनाम	१	१४	ओषैःअवसः	अश्वनाम

पञ्चादि	सू	ककाराद्यः	विषयः	पञ्चादि	सू	ककाराद्यः	विषयः
		क		२	१	कार्बरम्	"
				२	४	कारस्री	वाङ्नाम
५	४	कः	पदनाम	२	१	कारांसि	कर्मनाम
१	६	ककुभः	दिङ्नाम	२	१	कारिकत्	"
२	५	कक्याः	अङ्गुलिनाम	४	३	कारुडती	पदनाम
३	३	ककुहः	महन्नाम	३	१४	कल्पते	अर्चतिकर्मा
३	३	ककुहक्षिना	"	१	१०	कवमजीकिनम्	व्यसतोनाम
३	१४	कंठति	गतिकर्मा	२	१४	कवते	गतिकर्मा
२	१४	कणति	"	१	१२	कवन्धम्	उदकनाम
३	१५	कण्वः	मेधाविनाम	३	१५	कविः	मेधाविनाम
२	१८	कण्वति	बधकर्मा	१	१२	कशः	उदकनाम
४	३	कत्ययम्	पदनाम	१	११	कशा	वाङ्नाम
१	२	कनकम्	हिरण्यनाम	१	१२	कत्रम्	उदकनाम
३	६	कनति	कान्तिकर्मा	२	१०	कत्रम्	धननाम
४	३	कपना	पदनाम	१	१२	कद्य	उदकनाम
१	१२	कवन्धम्	उदकनाम	२	७	कद्य	अन्ननाम
१	१२	कम्	"	२	७	कद्यः	"
३	६	कम्	सुखनाम	१	१२	कपः	उदकनाम
२	१२	कम्पते	क्रुध्यतिकर्मा	२	२१	कपति	ऐश्वर्यकर्मा
३	१	करणम्	कर्मनाम	१	७	कपा	रात्रिनाम
३	१	करणानि	"	१	१	कमः	पृथिवीनाम
३	२३	कर्त्तः	कूपनाम	१	१	कमा	"
३	१	क्रतुः	कर्मनाम	१	१२	कन्	उदकनाम
३	८	क्रतुः	प्रज्ञानाम	२	१४	कसति	गतिकर्मा
३	१	करन्ति	कर्मनाम	१	११	काकुत्	वाङ्नाम
३	१	करन्ती	"	४	२	काकुदम्	पदनाम
३	१	कर्त्तवै	"	१	११	काकुप्	वाङ्नाम
३	१	कर्त्तुम्	"	१	२	काक्षनम्	हिरण्यनाम
३	१	कर्त्तव्यम्	"				

पञ्चादि	शु	ककारादयः	विषयः	पञ्चादि	शु	ककारादयः	विषयः
३	२३	काटः	कूपनाम	२	१४	क्षिपन्ति	गतिकर्मा
४	२	काण्डुका	पदनाम	२	४	क्षिपन्ती	बाहुनाम
४	२	काण्डुका	"	२	४	क्षिपन्ती	"
२	२३	कातुः	कूपनाम	२	१४	क्षिम्पति	गतिकर्मा
२	६	कानिष्ठत्	कान्तिकर्मा	२	१४	क्षिपति	"
४	१	कायमानः	पदनाम	२	२१	क्षिपति	ऐश्वर्यकर्मा
४	१	क्रावः	"	४	३	कीकटेषु	पदनाम
३	१६	कावः	स्तोत्रनाम	३	१६	कीरिः	स्तोत्रनाम
३	२३	कारोतरः	कूपनाम	२	७	कीलालम्	पदनाम
३	२३	कारोतरात्	"	१	१२	कीरम्	उदकनाम
२	१४	कासयति	गतिकर्मा	३	१५	कीस्तासः	मेधाविनाम
४	३	काशिः	पदनाम	४	२	कुटस्य	पदनाम
१	१	का	पृथिवीनाम	४	३	कुणारम्	"
१	६	काष्ठाः	दिशोनाम	३	८	कुतुः	प्रश्नानाम
१	१	का	पृथिवीनाम	२	२०	कुक्कः	वज्रनाम
१	१	चाम	"	३	१८	कुरवः	कृत्विङ्नाम
१	१	चामः	"	४	१	कुरुतन	पदनाम
१	१	चामा	"	१	१५	कुल्याः	नदीनाम
४	३	किः	पदनाम	२	२०	कुलिशः	वज्रनाम
४	३	किमीदिने	"	४	३	कुलिशः	पदनाम
४	३	क्रियेधाः	"	३	२३	कुशयः	कूपनाम
१	५	किरणाः	रश्मिनाम	३	१	कुवित्	बाहुनाम
३	२३	क्रिविः	कूपनाम	२	७	कु	पदनाम
४	३	क्रिविर्दती	पदनाम	२	७	कुन्	"
२	१४	क्षिपोति	गतिकर्मा	२	७	कुमत्	"
१	१	क्षितिः	पृथिवीनाम	४	२	कुम्भम्	पदनाम
२	३	क्षितयः	मनुष्यनाम	२	१४	कुम्पति	गतिकर्मा
२	५	क्षिपः	पञ्चक्षिनाम	३	२	कुम्भकः	पञ्चनाम
२	४	क्षिपती	बाहुनाम	५	५	कुम्भः	पदनाम

पञ्चांगि	क्र	ककारादयः	विषयः	पञ्चांगि	क्र	ककारादयः	विषयः
३	२३	कूपः	कूपनाम	१	१०	कोशः	मेघनाम
२	१८	कण्वति	बधकर्मा	४	३	कोणख	पदनाम
२	१८	कण्वति	"	१	१	कोण्विः	पृथिवीनाम
३	४	कण्विः	गृहनाम	१	१	कोणी	"
४	२	कण्विः	पदनाम	३	३०	कोणी	आवापृथिवी
२	१	कण्वी	कर्मनाम	१	१२	कोदः	उदकनाम
३	४	कदरः	गृहनाम	२	१४	कोदति	गतिकर्मा
३	२८	कदरम्	उत्तरपदनाम	४	२	कोरपाणः	पदनाम
३	२	कधुः	ऋष्यनाम			ख	
३	२	कधुकः	"	१	१७	खजे	संयामनाम
२	१८	कण्वति	बधकर्मा	१	१७	खले	"
३	१४	कपण्वति	अर्चतिकर्मा	१	१३	खाः	नदीनाम
३	१६	कपण्वुः	स्त्रीनाम	३	२३	खातः	कूपनाम
३	१४	कपा	अर्चतिकर्मा	१	१३	खादोअर्णाः	नदीनाम
३	१४	कपायति	"	१	५	खेदयः	रश्मिनाम
१	१२	कपीटम्	उदकनाम			ग	
३	२३	कविः	कूपनाम	१	११	गरुः	वाङ्नाम
१	२	कशनम्	हिरण्यनाम	१	११	गणः	"
३	७	कशनम्	रूपनाम	१	११	गणा	"
२	२	कष्टयः	मेनुष्यनाम	४	२	गध्यम्	पदनाम
३	८	केतः	प्रश्ननाम	४	२	गध्यति	"
३	८	केतुः	"	४	२	गधिता	"
३	१५	केनिपः	मेधाविनाम	२	१४	गन्ति	गतिकर्मा
४	२	केपयः	पदनाम	१	५	गभस्तयः	रश्मिनाम
३	२३	केवटः	कूपनाम	२	५	गभस्तयः	अङ्गुलिनाम
५	६	केशी	पदनाम	२	४	गभस्ती	बाहुनाम
५	६	केशिनः	"	१	१२	गभीरम्	उदकनाम
५	४	केशिपतिः	"	३	३	गभीरः	महनाम

श्रुति	सं	गकारादयः	विषयः	श्रुति	सं	गकारादयः	विषयः
१	११	गभीरा	वाङ्नाम	१	५	गावः	रश्मिनाम
३	३०	गभीरे	द्यावापृथिवी	१	१०	गिरिः	मेघनाम
२	१४	गमति	गतिकर्मा	४	३	गिर्ध्वणसे	पद्नाम
१	१२	गम्भरम्	उदकनाम	१	११	गीः	वाङ्नाम
१	१३	गम्भीरम्	"	३	१४	गूर्ह्यति	अर्चतिकर्मा
१	११	गम्भीरा	वाङ्नाम	३	१४	गृणाति	"
३	३०	गम्भीरे	द्यावापृथिवी	३	१५	गृत्तः	मेधाविनाम
२	३	गयः	अपत्यनाम	१	१०	गोत्रा	मेघनाम
२	१०	गयः	धननाम	१	१	गोत्रा	पृथिवीनाम
३	४	गयः	गृहनाम	१	१	गीः	"
३	४	गर्तः	"	१	४	गीः	साधारणनाम
१	११	गल्दः	वाङ्नाम	१	११	गीः	वाङ्नाम
१	११	गल्दः	"	३	१६	गीः	स्त्रीनाम
१	११	गल्दा	"	४	१	गीः	पद्नाम
४	३	गल्दया	पद्नाम	५	५	गीः	"
२	१४	गवते	गतिकर्मा	१	११	गीरी	वाङ्नाम
१	१२	गह्वरम्	उदकनाम	५	५	गीरी	पद्नाम
१	१२	गहनम्	"			घ	
२	१४	गाति	गतिकर्मा	१	८	घर्मः	अहर्नाम
१	१	गातुः	पृथिवीनाम	३	१८	घर्म	यज्ञनाम
४	१	गातुः	पद्नाम	१	८	घंसः	अहर्नाम
१	११	गाथा	वाङ्नाम	१	८	घृणः	"
१	११	गात्र्वी	"	१	८	घृषिः	"
१	११	गना	"	१	१७	घृषिः	उत्सतोनाम
३	२८	गनाः	उत्तरपद्नाम	२	१३	घृषिः	त्रोधनाम
१	१	गमा	पृथिवीनाम	१	१२	घृतम्	उदकनाम
३	१४	गायति	अर्चतिकर्मा	३	३०	घृतवती	द्यावापृथिवी
१	१०	ग्रावा	मेघनाम	१	७	घृताची	रात्रिनाम
५	३	ग्रावाणः	पद्नाम	१	११	घोषः	वाङ्नाम

पृष्ठ	श्लोक	चकाराद्यः	विषयः	पद्यादि	श्लोक	चकाराद्यः	विषयः
		च					
२	६	चकमानः	कान्तिकर्मा	४	२	चित्	पदनाम
२	१	चक्रत्	कर्मनाम	२	८	चित्तम्	प्रज्ञानाम
३	११	चक्ष्म	पश्यतिकर्मा	१	८	चित्रामघा	उषोनाम
२	१	चक्रतुः	कर्मनाम	३	८	चेतः	प्रज्ञानाम
२	१४	चतति	गतिकर्मा	४	३	चोष्क्यते	पदनाम
३	१२	चनुरखिहृद् मानान् }	उपमानाम	४	३	चोष्क्यमानः	,,
१	२	चन्द्रम्	हिरण्यनाम	२	८	चौन्नम्	बलनाम
५	५	चन्द्रमाः	पदनाम			छ	
४	३	चनः	"	३	१४	छदयति	पर्वतिकर्मा
३	११	चना	पश्यतिकर्मा	३	१४	छदयते	"
३	३०	चम्बो	द्यावापृथिवी	३	१४	छन्दति	"
१	१०	चमसः	मेघनाम	२	६	छन्सत्	कान्तिकर्मा
४	१	चयसे	पदनाम	३	१६	छन्दः	स्तोत्रनाम
४	१	च्यवनः	"	३	४	छदिः	गृहनाम
२	४	च्यवाना	बाहुनाम	३	४	छर्दिः	"
२	१४	च्यवते	गतिकर्मा	३	४	छाया	"
४	२	चर्षणि	पदनाम			ज	
२	३	चर्षणयः	मनुष्यनाम	२	३	जगतः	मनुष्यनाम
१	१०	चरुः	मेघनाम	२	१४	जगति	गतिकर्मा
३	१	चष्टे	पश्यतिकर्मा	२	११	जगती	गोनाम
४	३	चाकन्	पदनाम	२	१४	जगन्ति	गतिकर्मा
२	६	चाकनत्	कान्तिकर्मा	२	१४	जङ्गन्ति	,,
३	११	चाकनत्	पश्यतिकर्मा	२	१४	जगति	,,
३	११	चाक्ष	"	२	१४	जगायात्	,,
३	११	चिक्यत्	"	१	१७	जङ्गणाभवन्	उवलतोनाम
३	११	चिक्यम्	,,	४	३	जउभतीः	पदनाम
३	११	चिक्यम्	,,	४	१	जठरे	,,
३	११	चिक्यम्	,,	२	३	जन्तवः	मनुष्यनाम

श्रुति	श्रुति	अकारादयः	विषयः	श्रुति	श्रुति	अकारादयः	विषयः
१	१२	जन्म	उदकनाम	४	१	जामि	पदनाम
१	१७	जमत्	उत्कृतीनाम	५	३	ज्या	"
२	१४	जमति	गतिकर्मा	२	१४	जायति	गतिकर्मा
२	१४	जयति	"	३	१३	जारघाभ-	उपमानाम
३	१४	जरति	अर्धतिकर्मा			गोमेषोभू-	
३	१४	जरते	"			तोऽभियन्त्रयः	
४	१	जरते	पदनाम	४	३	जारयायि	पदनाम
३	१६	जरिता	स्तोत्रनाम	२	१४	जिगाति	गतिकर्मा
४	३	जरुथम्	पदनाम	२	१४	जिन्वति	"
२	१४	ज्रयति	गतिकर्मा	४	३	जिन्वति	पदनाम
३	१४	जरपति	अर्धतिकर्मा	२	१६	जिरा	अन्तिकनाम
१	१२	जलम्	उदकनाम	१	११	जिह्वा	वाङ्नाम
१	१२	जलापम्	"	२	१५	जीराः	क्षिप्रनाम
३	६	जलापम्	सुखनाम	२	६	जुषते	कान्तिकर्मा
४	३	जलह्वः	पदनाम	४	१	जुहुरे	पदनाम
२	१४	जवति	गतिकर्मा	२	१३	जूर्णिः	क्रोधनाम
४	३	जवारु	पदनाम	२	१५	जूर्णिः	क्षिप्रनाम
१	१२	जङ्ग	उदकनाम	४	३	जूर्णिः	पदनाम
४	१	जहा	पदनाम	२	१५	जूर्णीः	क्षिप्रनाम
२	१४	जसति	गतिकर्मा	२	१६	जूर्वति	बधकर्मा
४	१	जसुरिः	पदनाम	२	१४	जेहते	गतिकर्मा
२	२	जाः	अपत्यनाम	१	१६	ज्योतते	उत्कृतिकर्मा
१	२	जातरूपम्	द्विरणनाम	४	२	जोषवाकम्	पदनाम
५	१	जातवेदाः	पदनाम			ड	
१	१	जमा	पृथिवीनाम	२	१४	डीयते	गतिकर्मा
२	५	जामयः	अङ्गुलिनाम			त	
१	१२	जामि	उदकनाम	२	१४	तकति	गतिकर्मा
१	१२	जामिः	"	२	२	तक	अपत्यनाम
१	१२	जामिवत्	"	३	२४	तका	स्तेननाम

शब्दादि	शुद्ध	तकारादयः	विषयः	शब्दादि	शुद्ध	तकारादयः	विषयः
२	१८	तद्वित्	बधकर्मा	२	८	तविषी	बलनाम
४	३	ततगुष्ठिम्	पदनाम	२	२४	तस्करः	स्तेननाम
५	१४	तत्सरति	गतिकर्मा	२	३	तस्थुषः	मनुष्यनाम
७	१३	तथा	उपमा	२	१५	ताजत्	क्षिप्रनाम
७	१३	तद्रूपः	”	२	१८	ताडि	बधकर्मा
७	१३	तद्वर्णः	”	३	२४	तापुः	स्तेननाम
७	१३	तद्वत्	”	३	७	ताम्रम्	रूपनाम
७	३	तनयम्	अपत्यनाम	३	१६	तासुः	स्त्रीनाम
७	२	तनयः	”	१	१४	तार्क्ष्यः	अश्वनाम
७	१०	तना	धननाम	५	६	तार्क्ष्यः	पदनाम
७	२	तनूनपात्	पदनाम	२	२०	तिग्मम्	वज्रनाम
७	१७	तपः	ज्वलतीनाम	२	२०	तिग्मः	”
७	१३	तपुषी	क्रोधनाम	४	१	तितउ	पदनाम
७	७	तमः	रात्रिनाम	३	२८	तिरः	उत्तरपदनाम
७	७	तमस्रती	”	३	२४	तिक्का	स्तेननाम
७	१३	त्यजः	क्रोधनाम	३	२४	त्रिपुः	”
७	८	तरः	बलनाम	२	१५	त्रिषु	क्षिप्रनाम
७	१५	तरणिः	क्षिप्रनाम	३	२	त्रिषमः	ह्रस्वनाम
७	१३	तरस्वत्यः	नदीनाम	५	२	तिस्त्रोदेवीः	पदनाम
७	२	तरुष्यति	पदनाम	२	२	तुक्	अपत्यनाम
७	१६	तलित्	अन्तिकनाम	३	३	तुक्षः	मह्वनाम
७	८	तवः	बलनाम	१	१२	तुग्या	उदकनाम
७	२८	त्वः	उत्तरपदनाम	४	१	तुग्वनि	पदनाम
७	८	त्वक्षः	बलनाम	२	२०	तुजः	वज्रनाम
७	३	त्वसः	मह्वनाम	२	१५	तुज्यमानासः	क्षिप्रनाम
७	२	त्वष्टा	पदनाम	२	२०	तुञ्जः	वज्रनाम
७	४	त्वष्ट	”	४	३	तुजः	पदनाम
७	६	त्वष्ट	”	३	२०	तुञ्जति	दानकर्मा
७	३	तविष्यः	मह्वनाम	२	१४	तुरीयति	गतिकर्मा

श्रुत्यादि	श्रु	तकारादयः	विषयः	श्रुत्यादि	श्रु	तकारादयः	विषयः
४	३	तुरीयम्	पदनाम	४	२	तोदः	पदनाम
४	३	तुर्वणिः	"	१	१२	तोयम्	उदकनाम
२	१६	तुर्वशः	अन्तिकनाम	२	१५	तोयम्	क्षिप्रनाम
२	३	तुर्वशाः	मनुष्यनाम	४	२	तौरयाणः	पदनाम
२	१६	तुर्वशि	अन्तिकनाम			दृ	
३	१	तुवि	बहुनाम	२	८	दक्षः	बलनाम
४	१	तूताव	पदनाम	३	१८	दक्षिध	याञ्चकर्मा
२	१५	तूतुजानः	क्षिप्रनाम	२	१४	दध्यति	गतिकर्मा
२	१५	तूतुजानासः	"	२	१४	दध्रीति	"
२	१५	तूतुजिः	"	१	१०	दत्तिः	मेघनाम
२	१५	तूतुजित्	"	१	२	दत्रम्	हिरण्यनाम
४	२	तूतुमाक्षे	पदनाम	३	१८	दद्वि	याञ्चकर्मा
१	१२	तूयम्	उदकनाम	५	६	दध्यङ्	पदनाम
२	१५	तूयम्	क्षिप्रनाम	२	१४	दध्यति	गतिकर्मा
२	१५	तूर्णिः	"	१	१४	दधिका	अश्वनाम
२	१५	तूर्णि	"	१	१४	दधिकावा	"
४	२	तूर्णाशम्	पदनाम	५	४	दधिकाः	पदनाम
३	२४	दक्का	स्निनाम	४	३	दनः	"
२	८	दक्षः	बलनाम	२	१४	दभ्नेति	गतिकर्मा
२	१८	दक्षिदि	बधकर्मा	२	१८	दभ्नेति	बधकर्मा
१	१२	दक्षीटम्	उदकनाम	३	२	दभ्रम्	ऋस्वनाम
१	१२	दक्षिः	"	३	२८	दभ्रम्	उत्तरपदनाम
३	२४	दक्षुः	स्निनाम	४	१	दभ्रूनाः	पदनाम
२	१५	दक्षुः	क्षिप्रनाम	३	४	दमे	गृहनाम
३	२	दक्षमः	ऋस्वनाम	४	१	दयते	पदनाम
१	१२	तेजः	उदकनाम	१	८	द्विद्यवि	अहर्नाम
१	१०	तेजः	ज्वलतोनाम	२	१४	द्रमति	गतिकर्मा
२	२	तोकम्	अपत्यनाम	२	१५	द्रवत्	क्षिप्रनाम
२	२	तोकम्	"	२	१४	द्रवति	गतिकर्मा

शब्दाधि	शुद्ध	दकारादयः	विषयः	शब्दाधि	शुद्ध	दकारादयः	विषयः
२	८	द्रविणम्	बलनाम	१	१६	द्युमत्	ज्वलतिकर्मा
२	१०	द्रविणम्	धननाम	२	१०	द्युम्नत्	धननाम
५	२	द्रविणोदाः	पदनाम	४	२	द्युम्नम्	पदनाम
२	१	दंसः	कर्मनाम	५	३	द्रुघणः	"
४	१	दंसयः	पदनाम	२	१८	द्रुणाति	बधकर्मा
३	२	दहरकः	कर्मनाम	३	४	दुरोणि	गृहनाम
३	२०	दाति	दानकर्मा	४	३	दुरितम्	पदनाम
५	३	द्यावापृथिवी	पदनाम	४	१	द्रुपदे	"
२	१४	द्राति	गतिकर्मा	२	१४	द्रुमति	गतिकर्मा
४	१	दावने	पदनाम	३	४	दुर्घ्या	गृहनाम
५	२	द्वारः	"	२	३	दुह्यवः	मनुष्यनाम
३	२०	दाशति	दानकर्मा	३	५	दुवस्यति	परिचरणकर्मा
३	२०	दासति	"	४	२	दूतः	पदनाम
२	२०	द्विद्युत्	वज्रनाम	४	३	दूतः	"
१	५	द्विधीतयः	रश्मिनाम	३	३०	दूर्ध्वन्ते	द्यावापृथिवी
२	५	द्विधीतयः	अङ्गुलिनाम	२	१४	द्रूडति	गतिकर्मा
१	८	दिनम्	अहर्नाम	२	१४	द्रूणाति	"
४	२	द्विता	पदनाम	२	१४	द्रूवति	"
४	३	द्विबर्हाः	"	१	१०	द्वृत्तिः	मेघनाम
१	८	दिवा	अहर्नाम	३	१८	देवताता	यज्ञनाम
४	३	द्विविष्टिषु	पदनाम	५	६	देवपत्न्यः	पदनाम
१	८	द्विवेद्वे	"	३	१८	देवयवः	ऋत्विङ्नाम
१	१६	दीदयति	ज्वलतिकर्मा	५	६	देवाः	पदनाम
१	५	द्विधीतयः	अङ्गुलिनाम	५	३	देवीऊर्जाङ्गुली	"
३	१४	दीयति	गतिकर्मा	५	३	देवीजोष्टी	"
२	१४	दीयते	"	४	३	देवीदेवा	"
५	३	दुन्दुभिः	पदनाम			द्याकपा	
१	८	द्युः	अहर्नाम	३	३	देहरकः	ऋक्षनाम
२	१५	द्युगत्	क्षिप्रनाम	५	२	देव्याहोतारः	पदनाम

पञ्चादि	शु	धकाराद्यः	विषयः	पञ्चादि	शु	धकाराद्यः	विषयः
२	१२	दोधति	क्रुध्यतिकर्मा	२	१४	धावति	"
१	८	द्योतना	उपोनाम	२	७	धासिः	अन्ननाम
१	१६	द्योतते	ज्वलतिकर्मा	१	११	धिषणा	वाङ्नाम
१	७	दोषा	रात्रिनाम	३	३०	धिषणे	द्यावापृथिवी
१	८	द्वीः	अहर्नाम	२	१	धीः	कर्मनाम
३	१४	द्वीर्गहः ध	अश्वनाम	३	८	धीः	प्रज्ञानाम
५	३	धनुः	पदनाम	२	५	धीतयः	अङ्गुलिनाम
१	३	धन्व	अन्तरिक्षनाम	३	१५	धीरः	मेधाविनाम
४	२	धन्व	पदनाम	१	१३	धुनयः	नदीनाम
२	१४	धन्वति	पदनाम	२	५	धुरः	अङ्गुलिनाम
२	१४	धमति	गतिकर्मा	२	१४	ध्रुवति	गतिकर्मा
२	१८	धमति	"	२	६८	ध्रुवति	बधकर्मा
२	१८	धमति	बधकर्मा	२	१८	धूर्वति	"
३	१४	धमति	अर्चतिकर्मा	२	१४	धृजति	गतिकर्मा
१	११	धमनिः	वाङ्नाम	१	११	धेना	वाङ्नाम
२	१४	ध्रजति	गतिकर्मा	१	११	धेनुः	"
२	८	धर्णसि	बलनाम	५	५	धेनुः	पदनाम
२	८	धर्णसिः	"			न	
१	१२	धरणम्	उदकनाम	१	७	नक्ता	रात्रिनाम
२	१४	ध्रति	गतिकर्मा	२	१४	नक्षति	गतिकर्मा
२	१४	ध्रयति	"	२	१८	नक्षति	व्यातिकर्मा
२	१४	धवति	"	४	३	नक्षदाभम्	पदनाम
२	३	धवाः	मनुष्यनाम	३	१२	नक्तिः	सर्वपदसमम्
२	१८	ध्वरति	बधकर्मा	३	१२	नक्तीम्	नायः
१	१२	ध्वस्मन्वत्	उदकनाम	२	१४	नख्यति	गतिकर्मा
२	१४	ध्वंसति	गतिकर्मा	१	११	नग्ना	वाङ्नाम
५	५	धाता	पदनाम	३	१६	नदः	स्त्रीनाम
१	११	धारा	वाङ्नाम	४	२	नदः	पदनाम
२	१४	धाति	गतिकर्मा	३	१४	नदति	अर्चतिकर्मा

शब्दादि	शु	नकारादयः	विषयः	शब्दादि	शु	नकारादयः	विषयः
४	१०	नदनुः	सङ्ग्रामनाम	४	१	नसतः	पदनाम
१	१३	नद्यः	नदीनाम	२	१४	नसते	गतिकर्मा
५	३	नद्यः	पदनाम	४	१	नसन्तः	पदनाम
२	१८	ननच्चे	व्याप्तिकर्मा	३	२८	नंसते	उत्तरपदनाम
१	११	नना	वाङ्नाम	४	१	नंसन्ते	पदनाम
२	२	नपात्	अपत्यनाम	२	३	नहुषः	मनुष्यनाम
३	३०	नपत्र्यौ	द्यावापृथिवी	२	३	नहुषाः	"
१	४	नभः	साधारणनाम	१	४	नाकः	साधारणनाम
१	१२	नभः	उदकनाम	१	४	नाका	"
१	१३	नभन्वः	नदीनाम	१	११	नाङ्गैः	वाङ्नाम
१	१३	नभन्वाः	"	३	१६	नादः	स्त्रोत्रनाम
२	१८	नभति	बधकर्मा	१	१२	नाम	उदकनाम
२	१८	नभते	"	३	१०	नार्थ्यः	यज्ञनाम
३	३०	नभसौ	द्यावापृथिवी	५	३	नाराशंसः	पदनाम
२	७	नमः	अन्ननाम	३	१०	नारी	यज्ञनाम
२	२०	नमः	वस्त्रनाम	१	११	नालिः	वाङ्नाम
१	७	नम्या	रात्रिनाम	३	२	निवृष्व	ऋक्षनाम
३	५	नमस्यति	परिचरणर्मा	४	२	निसुम्पुणः	पदनाम
१	१४	नरः	अश्वनाम	३	२५	निष्णम्	{ निर्णीतान्त- हितनाम
२	३	नरः	मनुष्यनाम				
२	३	नराः	"	४	१	निधा	पदनाम
५	२	नराशंसः	पदनाम	२	१८	नितोषयति	बधकर्मा
५	३	नराशंसः	"	२	१८	नितोषते	"
३	२८	नवम्	नवनाम	२	१८	नितोषते	"
२	१४	नवते	गतिकर्मा	२	१८	निवर्षयति	"
३	२८	नव्यम्	नवनाम	१	१५	नियुतो	{ आदिष्टोप योजनानि
३	१५	नवेदाः	मेधाविनाम	२	२१	वायोः	
२	१८	नवत्	व्याप्तिकर्मा	१	१	नियुत्वान्	ईश्वरनाम
				१	१	निर्ऋतिः	पृथिवीनाम

शब्दादि	क्र	नकारादयः	विषयः	शब्दादि	क्र	पकारादयः	विषयः
३	७	निर्णिक्	रूपनाम	३	१४	पणते	अर्चतिकर्मा
१	११	निवित्	वाङ्नाम	३	१४	पणायति	,,
२	१८	निवपन्तु	बधकर्मा	३	१४	पणायते	,,
४	३	निश्रुम्भाः	पदनाम	३	१४	पणस्यति	,,
४	२	निष्पौ	"	१	१४	पतङ्गाः	अखनाम
३	४	नीडम्	गृहनाम	२	१४	पतति	गतिकर्मा
१	१२	नीरम्	उदकनाम	२	१४	पतयति	,,
१	११	नीलिः	वाङ्नाम	२	२१	पत्यते	ऐश्वर्यकर्मा
२	१५	नु	स्त्रिपनाम	५	५	पथ्या	पदनाम
३	१२	नुकम्	सर्वपदसाम्नायः	४	२	पदिम्	,,
४	१	नूच	पदनाम	३	१४	पनस्यति	अर्चतिकर्मा
४	१	नूचित्	"	३	१४	पनायते	,,
३	२८	नूलम्	नवनाम	३	१४	पद्घ्वाः	,,
३	२८	नूतनम्	"	१	७	पयः	रात्रिनाम
१	१२	नृपीटम्	उदकनाम	१	१२	पयः	उदकनाम
३	८	नृम्णम्	बलनाम	१	१७	पयः	ज्वलतोनाम
२	१०	नृम्णम्	धननाम	२	७	पयः	अन्ननाम
२	२०	नेभिः	बज्रनाम	१	१३	पयस्वत्यः	नदीनाम
२	७	नेमः	अन्ननाम	१	७	पयस्वती	रात्रिनाम
३	२८	नेमः	उत्तरपदनाम	४	३	प्रकलवित्	पदनाम
२	१७	नेमधिता	संग्रामनाम	३	२६	पराक्ते	दूरनाम
२	१७	नेमधितिः	"	३	२६	पराचे	,,
२	१४	नेहति	गतिकर्मा	५	४	पर्जन्यः	पदनाम
१	११	नौः	वाङ्नाम	२	२	प्रजा	अपत्यनाम
३	१४	नौति	अर्चतिकर्मा	३	१७	प्रजापतिः	यज्ञनाम
		प		५	४	प्रजापतिः	पदनाम
४	३	पचता	पदनाम	१	१०	पर्णानः	मेघनाम
३	३	पञ्चजनः	अपत्यनाम	३	१	परीणसा	बहुनाम
४	२	पङ्भिः	पदनाम	४	३	प्रतदसू	पदनाम

क्रमादि	शुद्धि	पकारादयः	विषयः	क्रमादि	शुद्धि	पकारादयः	विषयः
३	२७	प्रत्नम्	पुराणनाम	४	२	पवित्तम्	पदनाम
४	२५	प्रतीचर्यम्	{ निर्णीतान्त- हितनाम	३	४	पश्वत्	गृहनाम
५	२	प्रतिष्ठा	ह्रस्वनाम	३	७	पसरः	रूपनाम
६	२५	प्रतीच्यम्	निर्णीतान्तर्हि०	२	७	पाजः	अन्ननाम
७	२	परि	पदनाम	२	८	पाजः	बलनाम
८	१	परितक्ता	"	४	३	पाशः	पदनाम
९	२७	प्रद्विवः	पुराणनाम	४	२	पादुः	"
१०	१७	प्रधने	संग्रामनाम	१	१३	पार्वत्यः	नदीनाम
११	२८	प्रपितृषु	उत्तरपदनाम	२	१५	प्राशुः	क्षिप्रनाम
१२	१२	प्रयः	उदकनाम	२	१५	प्राशुवित्	"
१३	७	प्रयः	अन्ननाम	३	३०	पार्श्वी	द्यावापृथिवी
१४	१०	पर्वतः	मेघनाम	३	३०	पार्श्वी	"
१५	१४	प्रवते	गतिकर्मा	२	१५	प्राशुचित्	क्षिप्रकर्मा
१६	२७	प्रवयाः	पुराणनाम	२	१४	पसाति	गतिकर्मा
१७	२६	परावतः	दूरनाम	४	१	पिता	पदनाम
१८	१०	पर्शानः	मेघनाम	२	७	पितः	अन्ननाम
१९	३	पराशरः	पदनाम	५	५	पितरः	पदनाम
२०	२१	परिश्रव	अध्येषणाकर्मा	५	३	पितुः	"
२१	२०	परशुः	बज्रनाम	३	२८	पिनाकम्	उत्तरपदनाम
२२	२१	परिरूढ	अध्येषणाकर्मा	३	१४	पिपृक्षाः	अर्चतिकर्मा
२३	१४	प्लवति	गतिकर्मा	१	१२	पिप्लम्	उदकनाम
२४	१४	प्लवते	"	२	१४	पिस्थति	गतिकर्मा
२५	१४	पषते	"	३	७	पिष्टम्	रूपनाम
२६	२१	पवल	अध्येषणाकर्मा	३	१८	पीपरत्	यात्राकर्मा
२७	११	पविः	वाङ्नाम	४	३	पुरन्धी	पदनाम
२८	२	पविः	पदनाम	३	३०	पुरन्धि	द्यावापृथिवी
२९	२०	पविः	बज्रनाम	१	१२	पुरीषम्	उदकनाम
३०	१२	पवित्रम्	उदकनाम	३	१	पुरु	बहुनाम

पञ्चादि	खंड	पकारादयः	विषयः	पञ्चादि	खंड	पकारादयः	विषयः
१	१०	पुरुभोजाः	मेघनाम	४	२	पृथुज्रयाः	पदनाम
५	४	पुरुहवाः	पदनाम	१	४	प्रश्निः	साधारणनाम
४	३	पुलुकामः	”	१	१५	पृषत्योम् ताम्	आदिष्टोपधा- जनानि
१	३	पुष्करम्	अन्तरिक्षनाम				
३	७	पसुः	रूपनाम	२	१४	पेलयति	गतिकर्मा
३	१४	पूजयति	अर्चतिकर्मा	१	२	पेशः	हिरण्यनाम
१	१२	पूर्णम्	उदकनाम	३	७	पेशः	रूपनाम
३	१८	पूर्द्धि	याञ्जाकर्मा	१	१४	पैदः	अश्वनाम
३	२७	पूर्व्यम्	पुराणनाम	२	८	पौस्यानि	बलनाम
२	३	पूरवः	मनुष्यनाम	२	१७	पौस्ये	संग्रामनाम
३	२७	पूर्वा	पुराणनाम			फ	
१	१	पूषा	पृथिवीनाम	२	१४	फर्णति	गतिकर्मा
५	६	पूषा	पदनाम	१	१०	फलिगः	मेघनाम
३	७	पृचः	अन्ननाम			ब	
२	१७	पृचे	संग्रामनाम	४	३	बक्ररः	पदनाम
३	१४	पृच्छति	अर्चतिकर्मा	३	१०	बट्	सत्यनाम
३	२०	पृणक्षि	दानकर्मा	४	३	बतः	पदनाम
३	२०	पृणक्ति	”	२	८	बधः	बलनाम
३	२०	पृणाति	”	२	१०	बन्धु	धननाम
२	१७	पृतना	संग्रामनाम	३	७	बप्सः	रूपनाम
३	३	पृतनाः	मनुष्यनाम	२	८	बप्सति	अतिकर्मा
२	१७	पृतनाज्यम्	संग्रामनाम	२	८	बभरित	”
२	१७	पृत्सु	”	२	८	बबधाम्	”
१	३	पृथिवी	अन्तरिक्षनाम	१	१०	बज्रः	मेघनाम
५	३	पृथिवी	पदनाम	१	१४	ब्रध्नः	अश्वनाम
५	५	पृथिवी	”	३	३	ब्रध्नः	महनाम
५	६	पृथिवी	”	१	१२	बबु रम्	उदकनाम
१	१	पृथ्वी	पृथिवीनाम	१	१२	ब्रह्म	”
३	३०	पृथ्वी	खावापृथिवी	३	७	ब्रह्म	अश्वनाम

पञ्चादि	शु	वकारादयः	विषयः	शु	शु	भकारादयः	विषयः
२	१०	ब्रह्म	धननाम	५	४	बृहस्पतिः	पदनाम
५	४	ब्रह्मणस्पतिः	पदनाम	४	३	बेकनाटान्	”
४	३	बर्हणा	”	१	११	बेकुः	वाङ्नाम
२	१८	बर्हयति	बधकर्मा	१	११	बेकुरा	”
१	३	बर्हिः	अन्तरिक्षनाम			भ	
१	१२	बर्हिः	उदकनाम	२	१०	भगः	धननाम
५	२	बर्हिः	पदनाम	५	६	भगः	पदनाम
३	३	बर्हिषत्	महन्नाम	३	१४	भणति	अर्चतिकर्मा
३	३	बर्हिष्ठः	”	३	१४	भणायते	”
३	३	बर्हिषि	”	४	२	भन्दनाः	पदनाम
१	१०	बलाहकः	मेघनाम	१	१६	भन्दते	ज्वलतिकर्मा
३	३	बंहिष्ठः	महन्नाम	३	१४	भन्दति	अर्चतिकर्मा
३	३०	बाहुले	द्यावापृथिवी	३	१४	भनति	”
२	८	बाधः	बलनाम	३	२८	भ्यसते	उत्तरपदनाम
३	११	ब्राह्मणाव्रत	उपमानाम	२	१७	भरे	संशामनाम
		चारिणः		३	१८	भरताः	ऋत्विङ्नाम
२	४	बाहू	बाहुनाम	२	४	भरित्वे	बाहुनाम
२	१४	विस्पति	गतिकर्मा	१	२	भर्म	हिरण्यनाम
४	३	विस्पितः	पदनाम	२	१४	भ्रमति	गतिकर्मा
२	२	वीजम्	अपत्यनाम	२	८	भर्वति	अन्तिकर्मा
४	२	वीरिटे	पदनाम	१	१२	भविष्यन्	उदकनाम
४	३	बुन्दः	”	२	८	भसथः	अतिकर्मा
१	१२	बुबुरः	उदकनाम	४	३	भाक्त्रजीकः	पदनाम
१	१२	बुबुरम्	”	१	८	भातुः	अहर्नाम
१	१२	बुसम्	”	२	१३	भामः	क्रोधनाम
४	३	बुवदुक्थम्	पदनाम	२	१२	भामते	क्रुध्यतिकर्मा
१	१२	बुबुकम्	उदकनाम	१	१६	भाजते	ज्वलतिकर्मा
३	३	बृहत्	महन्नाम	३	१८	भारताः	ऋत्विङ्नाम
३	३०	बृहती	द्यावापृथिवी	१	११	भारती	वाङ्नाम

पञ्चादि	शु	भकारादयः	विषयः	पञ्चादि	शु	भकारादयः	विषयः
१	१६	भ्राश्रते	ज्वलतिकर्मा	२	८	मज्जना	बलनाम
१	१६	भ्राश्रति	”	५	३	मण्डूकाः	पदनाम
१	१६	भ्लाश्रते	”	५	१५	मतयः	मेधाविनाम
१	१६	भ्लाश्रति	”	३	१५	मतुथाः	”
१	१६	भ्लाश्रते	”	३	१४	मदति	अर्चतिकर्मा
१	१३	भास्वत्यः	नदीनाम	३	१८	मदेमहि	याच्ञाकर्मा
१	८	भास्वती	उषोनाम	४	१	मध्या	पदनाम
२	१२	भ्रौणाति	क्रुध्यतिकर्मा	१	१२	मधु	उदकनाम
२	४	भुरिञ्जी	बाहुनाम	५	६	मनुः	पदनाम
२	१४	भुरण्यति	गतिकर्मा	३	१४	मन्त्रयते	अर्चतिकर्मा
२	१५	भुरण्युः	क्षिप्रनाम	१	१६	मन्दते	ज्वलतिकर्मा
१	१२	भुवनम्	उदकनाम	३	१४	मन्दते	अर्चतिकर्मा
१	१	भूः	पृथिवीनाम	३	१४	मन्द्रयते	”
१	३	भूः	अन्तर्विज्ञनाम	१	११	मन्द्रा	वाङ्नाम
१	१२	भूतम्	उदकनाम	१	११	मन्द्राजनी	”
१	१	भूमिः	पृथिवीनाम	४	१	मन्दिने	पदनाम
३	१	भूरि	बाहुनाम	४	१	मन्द्रू	”
५	५	भृगवः	पदनाम	३	१५	मन्धाता	मेधाविनाम
२	१२	भृषीयते	क्रुध्यतिकर्मा	३	१८	मन्महे	याच्ञाकर्मा
४	३	भृमिः	पदनाम	३	१८	मनामहे	”
२	१२	भ्रेषति	क्रुध्यतिकर्मा	२	६	मन्यते	कान्तिकर्मा
१	१२	भेषजम्	उदकनाम	१	४	मन्यते	अर्चतिकर्मा
३	६	भेषजम्	सुखनाम	२	१३	मन्युः	क्रोधनाम
२	१२	भोजते	क्रुध्यतिकर्मा	५	४	मन्युः	पदनाम
२	१०	भोजनम्	धननाम	३	१५	मनश्चित्	मेधाविनाम
		म		३	१५	मनीषी	”
२	१५	मनु	क्षिप्रनाम	२	३	मनुष्याः	मनुष्यनाम
३	१०	मण्डः	यज्ञनाम	३	१५	मनुष्याः	मेधाविनाम
२	१०	मधम्	धननाम	२	१०	ममसत्यम्	संशयनाम

प्राथम्ये	शु	मकारादयः	विषयः	प्राथम्ये	शु	मकारादयः	विषयः
३	६	मयः	सुखनाम	३	१२	माकिः	सर्वपदसमा- स्नायः
२	१४	म्यञ्जति	गतिकर्मा				
१	५	मयूखाः	रश्मिनाम	१	१३	मातरः	नदीनाम
२	१४	मर्दति	गतिकर्मा	३	१८	मायते	याच्ञाकर्मा
२	१८	मर्दति	बधकर्मा	३	८	माया	प्रज्ञानाम
२	३	मर्ताः	मनुष्यनाम	१	११	मायुः	वाङ्नाम
२	३	मर्याः	"	३	२	मायुकः	कृत्स्ननाम
२	३	मर्याः	"	२	१४	माष्टिं	गतिकर्मा
१	५	मरीचिपाः	रश्मिनाम	१	१४	मांश्चत्वः	अश्वनाम
१	२	मरुत्	हिरण्यनाम	२	१४	माहिनः	महन्नाम
३	७	मरुत्	रूपनाम	५	४	मित्तः	पदनाम
३	१८	मरुतः	ऋत्विङ्नाम	२	१४	मिनाति	गतिकर्मा
५	५	मरुतः	पदनाम	२	१८	मिनाति	बधकर्मा
१	१७	मलमलाभवन्	ज्वलतोनाम	३	१४	मिनोति	गतिकर्मा
३	२४	मलिज्जुचः	स्तेननाम	२	१८	मिनोति	बधकर्मा
१	१४	मंशतुः	अश्वनाम	३	१८	मिमिड्ढि	याच्ञाकर्मा
१	१४	मंशतो	"	३	१८	मिमोहि	"
१	१२	महः	उदकनाम	२	१४	मियञ्जति	गतिकर्मा
३	३	महः	महन्नाम	२	१४	मिस्यति	"
१	१२	महत्	उदकनाम	२	१०	मौडुम्	धननाम
३		महत्	महन्नाम	२	१७	मौड्वे	संशामनाम
३	२०	मंहते	दानकर्मा	२	१०	मौड्वम्	धननाम
३	१४	महयति	अर्षतिकर्मा	३	२४	मुषीवान्	स्तेननाम
२	१७	महाधने	संशामनाम	४	१	मूषः	पदनाम
३	३	महिषः	महन्नाम	५	५	मृत्युः	"
१	१	मही	पृथिवीनाम	२	१७	मुधः	संशामनाम
१	११	मही	वाङ्नाम	१	११	मेडिः	वाङ्नाम
२	११	मही	गोनाम	१	१०	मेघः	मेघनाम
३	३०	मही	द्यावापृथिवी	३	१५	मेधः	मेधाविनाम

शब्दादि	शु	मकारादयः	विषयः	शब्दादि	शु	यकारादयः	विषयः
३	१७	मेघः	यज्ञनाम	२	१८	यावति	बधकर्मा
२	१०	मेघा	धननाम	२	१४	याति	गतिकर्मा
३	१५	मेघाविनः	मेघाविनाम	२	१८	यातयति	बधकर्मा
१	११	मेना	वाङ्मनाम	१	१२	यादः	उदकनाम
३	२०	मेना	उत्तरपदनाम	१	१२	यादुः	,,
२	२०	मेनिः	वज्रनाम	४	३	यादृशिमन्	पदनाम
४	१	मेहना	पदनाम	३	१८	यामि	याच्ञाकर्मा
१	७	मोकी	रात्रिनाम	२	१८	यावति	बधकर्मा
		य		२	१५	युगत्	क्षिप्रनाम
३	१७	यज्ञः	यज्ञनाम	२	१४	युध्यति	गतिकर्मा
२	१४	यतते	गतिकर्मा	२	१४	युध्यते	,,
३	१८	यतस्त्रुचः	ऋत्विङ्नाम	२	५	योक्राषि	अङ्गुलिनाम
२	३	यद्वः	मनुष्यनाम	२	५	योजनानि	,,
३	१८	यन्तारः	याच्ञाकर्मा	१	१२	योनिः	उदकनाम
३	१८	यन्ति	,,	३	४	योनिः	गृहनाम
३	१८	यन्धि	,,	२	१४	योशिष्टि	गतिकर्मा
५	४	यमः	पदनाम	२	१४	योषिष्टि	,,
५	६	यमः	,,	३	१४	यौति	अर्चतिकर्मा
१	७	यम्या	रात्रिनाम			र	
५	५	यमी	पदनाम	१	७	रजः	रात्रिनाम
१	११	यव्याः	नदीनाम	४	१	रजः	पदनाम
३	३	यव्वः	महन्नाम	२	१४	रजति	गतिकर्मा
१	१२	यशः	उदकनाम	३	१४	रजयति	अर्चतिकर्मा
२	७	यशः	अन्ननाम	३	१४	रज्जयति	,,
२	१०	यशः	धननाम	३	२०	रजसी	द्यावापृथिवी
१	१२	यहः	उदकनाम	२	१७	रणः	संपादननाम
२	८	यहः	बलनाम	२	१०	रत्नम्	धननाम
२	३	यहुः	अपत्यनाम	५	३	रथः	पदनाम
१	१३	यह्वयः	नदीनाम	२	१४	रथयति	गतिकर्मा

शब्दादि	शु	रं फादयः	विषयः	शब्दादि	शु	रं फादयः	विषयः
४	३	रघर्यति	पदनाम	२	२२	राष्ट्री	ईश्वरनाम
२	१८	रम्णाति	बधकर्मा	२	१०	रिक्श्म्	धननाम
३	३	रभसः	महत्नाम	३	२४	रिका	स्तेननाम
३	२८	रभः	उत्तरपदनाम	२	१४	रिण्वति	गतिकर्मा
१	७	रम्या	रात्रिनाम	२	१४	रिणाति	,,
१	१२	रयिः	उदकनाम	३	२४	रितका	स्तेननाम
२	१०	रयिः	धननाम	१	१	रिपः	पृथिवीनाम
२	५	रशनाः	अङ्गुलिनाम	३	२४	रिपुः	स्तेननाम
१	५	रशमयः	रश्मिनाम	३	२४	रिभ्वा	,,
१	५	रशम्यः	,,	३	२४	रिद्धा	,,
१	११	रसः	वाङ्नाम	३	१८	रिरिद्धि	याच्ञाकर्मा
१	१२	रसः	उदकनाम	४	३	रिशदशः	पदनाम
२	७	रसः	अन्ननाम	३	१८	रिरीहि	याच्ञाकर्मा
३	१४	रसति	अर्चतिकर्मा	३	२	रिहम्	ह्रस्वनाम
४	३	रंसु	पदनाम	३	१४	रिहति	अर्चतिकर्मा
२	१४	रंहति	गतिकर्मा	३	२४	रिहायाः	स्तेननाम
५	५	राका	पदनाम	३	२४	रिह्वा	,,
३	१४	राजति	अर्चतिकर्मा	२	१४	रीयते	गतिकर्मा
२	२१	राजति	ऐश्वर्यकर्मा	१	२	रुक्मम्	हिरण्यनाम
३	१४	राति	गतिकर्मा	१	१३	रुजानाः	नदीनाम
३	२०	राति	दानकर्मा	४	३	रुजानाः	पदनाम
५	३	रात्रिः	पदनाम	३	१६	रुद्रः	स्त्रीनाम
२	१०	राधः	धननाम	५	४	रुद्रः	पदनाम
१	७	राम्याः	रात्रिनाम	५	५	रुद्राः	,,
२	१०	रायः	धननाम	४	३	रुशत्	,,
१	११	रासः	वाङ्नाम	२	१४	रुह्लति	गतिकर्मा
३	२०	रासति	दानकर्मा	२	१०	रिक्णः	धननाम
४	३	रास्मिनः	पदनाम	२	१४	रिजति	गतिकर्मा
१	३	रासभावस्मिन्	यादिष्टोपयोगानि	२	१४	रिजते	,,

पदार्थः	सूत्रः	लकारादयः	विषयः	पदार्थः	सूत्रः	वकारादयः	विषयः
३	२८	रेजते	उत्तरपदनाम	१	११	वग्नुः	वाङ्नाम
२	१२	रेजते	क्रुध्यतिकर्मा	२	२०	वज्रः	बलनाम
१	१३	रेतः	उदकनाम	२	१४	वञ्चति	गतिकर्मा
३	१६	रेभः	स्तोत्रनाम	२	२०	वधः	वज्रनाम
३	१४	रेभति	अर्चतिकर्मा	२	८	वधः	बलनाम
१	१३	रेवत्यः	नदीनाम	१	१३	वध्वः	नदीनाम
१	१०	रेवतः	मेघनाम	३	१४	वन्दते	अर्चतिकर्मा
१	१६	रोचते	ज्वलतिकर्मा	१	५	वनम्	रश्मिनाम
५	५	रोदसी	पदनाम	१	१२	वनम्	उदकनाम
३	३०	रोदसी	द्यावापृथिवी	३	२४	वनगुः	स्तेननाम
१	१३	रोधचक्राः	नदीनाम	५	३	वनस्पतिः	पदनाम
३	३०	रोधसी	द्यावापृथिवी	४	२	वनुष्यति	"
१	१३	रोधस्त्रत्यः	नदीनाम	२	१२	वनुष्यति	क्रुध्यतिकर्मा
१	१३	रोहितः	"	२	६	वनोति	कान्तिकर्मा
२	५	रोहितः	अङ्गुलिनाम	३	७	वपुः	रूपनाम
१	१५	रोहितोग्नेः	{ आदिष्टोपयो जनानि	३ ३	२ २८	वभ्रकः वञ्जीभिः	ह्रस्वनाम उत्तरपदनाम
३	१४	रौति	अर्चतिकर्मा	२	७	वयः	अन्ननाम
१	१०	रौहिणः	मेघनाम	१	१३	व्यथिः	क्रोधनाम
		ल		१	१४	व्यथयः	अश्वनाम
२	१४	लजति	गतिकर्मा	४	१	व्यन्तः	पदनाम
२	१४	लोठते	"	३	८	वयुनम्	प्रशस्यनाम
२	१४	लोठते	"	३	८	वयुनम्	प्रज्ञानाम
४	१	लोधम्	पदनाम	४	२	वयुनम्	पदनाम
१	२	लोहम्	हिरण्यनाम	२	१३	वरः	क्रोधनाम
		व		२	८	वर्गः	बलनाम
४	३	वक्षः	पदनाम	२	७	वर्चः	अन्ननाम
१	१३	वक्षणाः	नदीनाम	१	१०	व्रजः	मेघनाम
				२	१४	व्रजति	गतिकर्मा

शब्दादि	सं	वकारादयः	विषयः	शब्दादि	सं	वकारादयः	विषयः
५	४	वरुणः	पदनाम	२	१४	वञ्चति	गतिकर्मा
५	६	वरुणः	"	२	१४	वहते	"
३	१	व्रतम्	कर्मनाम	१	१४	वह्निः	अश्वनाम
२	१४	वस्तते	गतिकर्मा	१	१२	वाः	उदकनाम
३	४	वरुथम्	गृहनाम	१	११	वाक्	वाङ्नाम
४	२	वृन्दी	पदनाम	५	५	वाक्	पदनाम
३	७	वर्षः	रूपनाम	३	१५	वाघतः	मेधाविनाम
३	४	वर्म	गृहनाम	३	१८	वाघतः	ऋत्विङ्नाम
१	१३	वर्यः	नदीनाम	५	४	वाचस्पतिः	पदनाम
२	१०	वरिवः	धननाम	२	७	वाजः	अन्ननाम
१	१०	वराहः	मेघनाम	२	८	वाजः	बलनाम
४	२	वराहः	पदनाम	१	१४	वाजी	अश्वनाम
१	१०	वलः	मेघनाम	२	१०	वाजे	संशामनाम
१	१०	वलिशानः	"	४	२	वाजगन्धम्	पदनाम
१	११	वल्गुः	वाङ्नाम	५	६	वाजिनः	"
२	१४	वल्गूयति	गतिकर्मा	१	८	वाजिनिवती	उषोनाम
३	१४	वल्गूयति	अर्चतिकर्मा	१	८	वाजिनी	"
३	२३	वत्रः	कूपनाम	१	८	वाजिनीवती	"
३	७	वत्रिः	रूपनाम	४	२	वाजपस्त्वम्	पदनाम
२	६	वत्रिम	कान्तिकर्मा	३	१४	वाजयति	अर्चतिकर्मा
२	६	वष्टि	"	२	१७	वाजसाती	संशामनाम
१	७	वक्षी	रात्रिनाम	२	१६	वाञ्छति	कान्तिकर्मा
१	७	वसु	"	१	११	वाणः	वाङ्नाम
२	१०	वसु	धननाम	१	११	वाणी	"
१	५	वसवः	रश्मिनाम	१	११	वाणीची	"
५	६	वसवः	पदनाम	५	४	वाताः	पदनाम
१	७	वक्षा	रात्रिनाम	२	१४	वाति	गतिकर्मा
१	७	वक्षी	"	४	३	वाताप्यम्	पदनाम
१	८	वक्षी	अहनाम	२	१५	वातरंहाः	क्षिप्रनाम

श्रुति	श्रुति	वकारादयः	विषयः	श्रुति	श्रुति	वकारादयः	विषयः
३	८	वामः	प्रशस्यनाम	३	१५	विधाता	मेधाविनाम
५	४	वायुः	पदनाम	५	५	विधाता	पदनाम
३	१	व्यानसिः	बहुनाम	३	५	विधेम	परिचरणकर्मा
४	२	व्राः	पदनाम	२	४	विनङ्गसौ	बाहुनाम
१	१२	वारि	उदकनाम	२	५	विपः	अङ्गुलिनाम
२	३	व्राताः	मनुष्यनाम	३	१५	विपः	मेधाविनाम
३	३	व्राधत्	महत्नाम	३	१५	विपन्युः	"
३	३	व्राधन्	"	३	१५	विपन्यवः	"
३	३	व्राधम्	"	३	१५	विप्रः	"
४	२	वार्यम्	पदनाम	३	१५	विपश्चित्	"
१	१४	वार्याणाम्	अश्वनाम	१	११	विपा	वाङ्नाम
१	१३	वार्वत्यः	नदीनाम	५	३	विपाट्कुतुद्री	पदनाम
४	२	वावशानः	पदनाम	१	१२	विपुः	उदकनाम
१	११	वाशी	वाङ्नाम	२	५	विभ्राः	अङ्गुलिनाम
४	१	याशी	पदनाम	१	८	विभावरी	उद्योनाम
५	४	वास्तोष्पतिः	"	१	३	वियत्	अन्तरिक्षनाम
१	८	वासरम्	अहर्नाम	२	१८	वियातः	बधकर्मा
४	१	वाहः	पदनाम	४	१	वियुते	पदनाम
४	२	वाहिष्ठः	"	३	३	विरपशी	महत्नाम
२	१०	विखादः	संग्रामनाम	२	५	त्रिणः	अङ्गुलिनाम
३	१५	विग्रः	मेधाविनाम	२	१०	विवाक्	संग्रामनाम
३	११	विचर्षणिः	पश्यतिकर्मा	३	३	विवक्षसे	महत्नाम
३	११	विचष्टे	"	३	३	विवक्षिथः	"
४	३	विजामातुः	पदनाम	२	३	विवस्वन्तः	मनुष्यनाम
२	८	विट्	बलनाम	३	५	विवासति	परिचरणकर्मा
२	१०	वित्तम्	धननाम	२	३	विग्रः	मनुष्यनाम
३	१०	विदधः	यज्ञनाम	३	१	विश्वम्	बहुनाम
४	३	विदधानि	पदनाम	५	४	विश्वकर्मा	पदनाम
४	१	विद्रुधे	"	३	११	विश्वचर्षणिः	पश्यतिकर्मा

वि क्रमां क	शु	वकारादयः	विषयः	वि क्रमां क	शु	वकारादयः	विषयः
५	६	विश्वेदेवाः	पदनाम	२	८	वृजनम्	बलनाम
५	५	विश्वानरः	"	२	१८	वृषति	बधकर्मा
५	६	विश्वानरः	"	२	१०	वृत्तम्	धननाम
१	१५	विश्वरूपाम्- हस्पतेः	आदिष्टोपयो- जनानि	२	१०	वृत्रम्	"
१	१२	विषम्	उदकनाम	१	१०	वृत्रः	मेघनाम
१	४	विष्टपम्	साधारणनाम	२	१७	वृत्रतूर्ये	संघामनाम
२	१	विष्टौ	कर्मनाम	४	३	वृन्दम्	पदनाम
२	१	विष्टी	"	२	५	वृशः	अंगुलीनाम
३	१७	विष्णुः	यज्ञनाम	२	१८	वृथति	बधकर्मा
४	२	विष्णुः	पदनाम	३	२०	वृथति	दानकर्मा
५	६	विष्णुः	"	५	६	वृषाकपिः	पदनाम
४	१	विष्णुः	"	५	६	वृषाकपायी	"
१	१०	विषन्धिः	मेघनाम	१	१०	वृषन्धिः	मेघनाम
२	१४	विषिष्टि	गतिकर्मा	५	३	वृषभः	पदनाम
१	४	विष्टपम्	साधारणनाम	२	६	वेति	कान्तिकर्मा
२	६	विसति	कान्तिकर्मा	२	८	वेति	अतिकर्मा
४	३	विस्त्रुहः	पदनाम	२	१४	वेति	गतिकर्मा
३	३	विहायाः	महन्नाम	२	१०	वेदः	धननाम
२	२	वीजम्	अपत्यनाम	२	१४	वेदति	गतिकर्मा
२	८	वीडु	बलनाम	३	१५	वेधाः	मेधाविनाम
४	२	वीरिटे	पदनाम	३	१५	वेनः	"
४	३	वीरुधः	"	३	१७	वेनः	यज्ञनाम
२	८	वृक्	बलनाम	५	४	वेनः	पदनाम
२	२०	वृकः	वज्रनाम	२	६	वेनति	कान्तिकर्मा
३	२४	वृकः	स्तेजनाम	२	१४	वेनति	गतिकर्मा
४	२	वृकः	पदनाम	३	१४	वेनति	अर्चतिकर्मा
३	१८	वृत्तबहिषः	ऋतिवृत्तनाम	२	१	वेपः	कर्मनाम
३	१३	वृत्तयुतेपुत्रकृतवयाः	उपमानाम	२	८	वेवेष्टि	अतिकर्मा
				२	१	वेशः	कर्मनाम

पद्यादि	सं	वकाराद्यः	विषयः	पद्यादि	सं	वकाराद्यः	विषयः
१	६	वेशति	कान्तिकर्मा	२	१८	अथयति	बधकर्मा
२	१४	वेशिष्टि	गतिकर्मा	१	११	शब्दः	वाङ्नाम
३	१	वेषः	कर्मनाम	३	६	शम	सुखनाम
४	६	वेष्टि	कान्तिकर्मा	२	१	शमी	कर्मनाम
५	१४	वेष्टिष्टि	गतिकर्मा	२	१८	शम्नाति	बधकर्मा
६	६	वेषति	कान्तिकर्मा	४	२	शम्बः	पदनाम
७	२८	वैतसः	उत्तरपदनाम	१	१०	शम्बरः	मेघनाम
८	१	वैश्वानरः	पदनाम	१	१२	शम्बरम्	उदकनाम
९	३	व्योम	अन्तरिक्षनाम	२	८	शम्बरम्	बलनाम
१०	१२	व्योम	उदकनाम	४	२	शमशा	पदनाम
११	६	व्योमा	दिङ्नाम	४	१	शंथा	"
		श		३	४	शरणम्	गृहनाम
१२	१२	शकम्	उदकनाम	३	१०	शत्	सत्यनाम
१३	१	शक्तिः	कर्मनाम	२	१८	अथति	बधकर्मा
१४	३	शकुनिः	पदनाम	२	८	शर्हः	बलनाम
१५	१	शकम्	कर्मनाम	५	३	शहा	पदनाम
१६	१	शकम्	"	३	४	शर्म	गृहनाम
१७	४	शकरी	वाङ्नाम	३	६	शर्म	सुखनाम
१८	११	शकरी	गोनाम	५	५	शर्मा	पदनाम
१९	१८	शविध	याच्चाकर्मा	२	५	शर्या	अंगुलिनाम
२०	१	शरम	कर्मनाम	४	२	शर्या	पदनाम
२१	६	शरमम्	सुखनाम	४	३	शराहः	"
२२	६	शरम्यम्	"	२	७	श्रवः	अन्ननाम
२३	११	शची	वाङ्नाम	२	१०	श्रवः	धननाम
२४	१	शची	कर्मनाम	१	७	शर्वरी	रात्रिनाम
२५	८	शची	प्रज्ञानाम	२	१८	श्लथति	बधकर्मा
२६	१	शतम्	बहुनाम	२	८	शवः	बलनाम
२७	६	शतरा	सुखनाम	२	१०	शवः	धननाम
				४	३	श्वघ्नी	पदनाम

शब्दादि	शुद्धे	प्रकारादयः	विषयः	शब्दादि	खंडे	प्रकारादयः	विषयः
२	१४	श्रवति	गतिकर्मा	३	७	श्रित्यम्	रूपनाम
३	५	श्रवति	परिचरणकर्मा	३	६	श्रिवम्	सुखनाम
२	१८	श्रवसति	बधकर्मा	३	६	श्रिवाता	"
२	१८	श्रवसिति	"	४	१	श्रिश्रीते	पदनाम
३	१४	श्रशमानः	अर्चतिकर्मा	३	७	श्रिष्यम्	रूपनाम
४	३	श्रशमानः	पदनाम	२	१५	श्रीभम्	क्षिप्रनाम
३	१	श्रशत्	बहुनाम	४	१	श्रीरम्	पदनाम
३	७	श्रष्यम्	रूपनाम	१	७	श्रीणा	रात्रिनाम
३	१४	शंसति	अर्चतिकर्मा	२	१५	शु	क्षिप्रनाम
२	६	शंसनत्	कान्तिकर्मा	१	१२	शुकम्	उदकनाम
२	५	शाखाः	अङ्गुलिनाम	२	१५	शुघनसाः	क्षिप्रनाम
३	६	शातयन्ता	सुखनाम	३	६	शुनम्	सुखनाम
१	१५	श्यावाः सवितुः	षादिष्टीपथीजनानि	५	३	शुनासीरी	पदनाम
४	३	श्रायन्तः	पदनाम	१	१२	शुभम्	उदकनाम
२	१०	श्रान्नम्	घननाम	२	१५	शुरण्युः	क्षिप्रनाम
४	२	श्रान्नम्	पदनाम	४	३	शुरुधः	पदनाम
२	१४	श्रान्नति	गतिकर्मा	४	३	श्रुष्टी	"
१	७	श्रावी	रात्रिनाम	२	८	श्रुष्णम्	बलनाम
४	३	शाशदानः	पदनाम	२	८	श्रुमम्	"
३	२०	श्रिञ्चति	दानकर्मा	२	१५	श्रूः	क्षिप्रनाम
४	१	श्रिताम	पदनाम	२	१५	श्रूघनाः	क्षिप्रनाम
४	१	श्रिप्रे	"	२	१५	श्रूघनाशः	"
४	३	श्रिप्रे	"	२	१५	श्रूघनासः	"
२	१	श्रिमी	कर्मनाम	२	१५	श्रूर्ताः	"
४	२	श्रिपिविष्टः	"	२	१७	श्रूरसाती	संघामनाम
१	७	श्रिरिणा	रात्रिनाम	२	८	श्रूषम्	बलनाम
४	३	श्रिरिन्विठः	पदनाम	३	६	श्रूपम्	सुखनाम
३	६	श्रिरुगुः	सुखनाम	१	१७	श्रूङ्गाणि	ज्वलतोनाम
२	१	श्रित्यम्	कर्मनाम	२	१८	श्रूणाति	बधकर्मा

पद्यादि	संज्ञ	शकारादयः	विषयः	पद्यादि	संज्ञ	शकारादयः	विषयः
४	३	शृम्भाः	पदनाम	२	१४	सचति	गतिकर्मा
३	२८	शेषः	उत्तरपदनाम	३	२८	सचते	उत्तरपदनाम
५	५	श्येनः	पदनाम	४	२	सचा	पदनाम
१	१४	श्येनासः	अश्वनाम	२	६	संक्रत्	कान्तिकर्मा
३	६	शिवम्	सुखनाम	१	१२	सत्	उदकनाम
१	८	श्वेत्या	उषानाम	३	२८	सतः	उत्तरपदनाम
३	६	शिवधम्	सुखनाम	३	१०	सत्रा	सत्यनाम
२	२	शेषः	अपत्यनाम	१	१२	सतिनम्	उदकनाम
१	७	शोकौ	रात्रिनाम	१	१२	सतीकम्	"
२	१४	श्रीतति	गतिकर्मा	१	१२	सतीनम्	"
१	१६	श्रीचति	ज्वलतिकर्मा	१	१२	सत्यम्	"
१	१७	श्रीचिः	ज्वलतीनाम	१	१२	सदनम्	"
१	११	श्लोकः	वाङ्नाम	१	१२	सद्य	"
		ष		२	१७	सद्य	संग्रामनाम
३	१४	षःकति	गतिकर्मा	३	४	सद्य	गृहनाम
२	१४	ष्वःकति	"	३	३०	सद्यनी	द्यावापृथिवी
२	१४	ष्वःकति	"	३	३०	सदसी	"
		स		४	३	सदान्वे	पदनाम
३	१४	सचति	गतिकर्मा	३	३०	सधे	द्यावापृथिवी
२	१७	सगमन्	संग्रामनाम	३	५	सनाभयः	अंगुलिनाम
३	१८	सग्धि	याच्चाकर्मा	३	२५	सनुतः	{ निर्णीतान्त हिंतानाम
१	३	सगमम्	अन्तरिक्षनाम			सनेमि	पुराणनाम
१	३	सगरः	"	३	२७	स्यगमन्	संग्रामनाम
२	१७	सङ्खे	संग्रामनाम	१	१७	समकृषयः	रश्मिनाम
२	१७	सङ्ख्ये	"	१	५	समकृषयः	पदनाम
२	१७	संयुगे	"	५	६	सप्तिः	अश्वनाम
२	१७	सङ्गश्च	"	१	१४	सपतिः	परिचरणकर्मा
२	१७	सङ्गमे	"	३	५	सपति	अर्चतिकर्मा
२	१७	सङ्गाः	"	३	१४	सपति	

शब्दादि	संज्ञ	सकारादयः	विषयः	शब्दादि	संज्ञ	सकारादयः	विषयः
२	८	स्पन्द्रासः	बलनाम	२	१४	सर्पति	गतिकर्मा
४	३	सप्रथाः	पदनाम	१	१२	सर्पिः	उदकनाम
३	५	सपर्यति	परिचरणकर्मा	५	५	सरमा	पदनाम
३	१८	सवाधः	ऋत्विङ्नाम	३	१	सरिरम्	बहुनाम
२	१७	समक्षु	संघामनाम	१	१२	सर्वम्	उदकनाम
२	१७	समनम्	"	२	१४	स्ववति	गतिकर्मा
२	१७	समनीके	"	१	१३	स्ववन्त्यः	नदीनाम
२	१७	समरणे	"	१	१३	सरस्वत्यः	"
२	१७	समये	"	१	११	सरस्वती	वाङ्नाम
४	२	समस्य	पदनाम	५	५	सरस्वती	पदनाम
२	१७	समितिः	संघामनाम	५	४	सरस्वान्	"
२	१७	समिधे	"	२	१४	स्वंसति	गतिकर्मा
२	१७	समीके	"	२	१४	स्वंसते	"
२	१७	समीधे	"	२	१४	सहृते	"
१	३	समुद्रः	अन्तरिक्षनाम	१	१२	सलिलम्	उदकनाम
५	६	समुद्रः	पदनाम	३	१	सलिलम्	बहुनाम
२	१७	समोहे	संघामनाम	४	३	सललूकम्	पदनाम
२	१७	सम्मोहे	"	१	४	स्वः	साधारणनाम
२	१७	संयत्	"	१	१२	स्वः	उदकनाम
२	१७	संयुगे	"	४	२	स्वच्चाः	पदनाम
२	१४	स्यन्दते	गतिकर्मा	२	१७	संवतम्	संघामनाम
२	१४	स्यन्दयति	"	२	१७	संवतः	"
२	१४	स्यमति	"	५	४	सविता	पदनाम
१	११	सरः	वाङ्नाम	५	६	ऋविता	"
१	१२	सरः	उदकनाम	३	१४	स्वदति	अर्चतिकर्मा
१	१२	सर्गाः	"	१	१२	स्वधा	उदकनाम
१	१२	सर्णीकम्	"	२	७	स्वधा	अन्ननाम
५	६	सरणूः	पदनाम	२	२०	स्वधितिः	वज्रनाम
१	१३	सरितः	नदीनाम	३	३०	स्वधे	द्यावापृथिवी

शब्दार्थः	संख्या	सकारादयः	विषयः	शब्दार्थः	संख्या	सकारादयः	विषयः
१	११	स्वनः	वाङ्नाम	५	१५	साचिवत्	क्षिप्रनाम
३	१७	सवीनम्	यज्ञनाम	२	१५	साचीवित्	"
३	१४	स्वपिति	अर्चतिकर्मा	२	१५	साचीवत्	"
३	२२	स्वपिति	स्वपतिकर्मा	३	१६	स्नानुः	स्नोदनाम
१	३	स्वयम्भुः	अन्तरिक्षनाम	१	५	साध्याः	रश्मिनाम
४	३	सवीमनि	पदनाम	५	६	साध्याः	पदनाम
१	१२	स्वर्णाकम्	उदकनाम	२	२०	सायकः	वज्रनाम
१	११	स्वरः	वाङ्नाम	१	११	स्वाहा	वाङ्नाम
२	१४	स्वरति	गतिकर्मा	५	२	वाहाकृतयः	पदनाम
३	१४	स्वरति	अर्चतिकर्मा	१	१३	सिन्धवः	नदीनाम
३	२२	स्वस्ति	स्वपतिकर्मा	४	३	स्तिपाः	पदनाम
५	५	स्वस्तिः	पदनाम	४	३	स्तिपानाम्	"
१	८	स्वसराणि	अहर्नाम	२	७	सिनम्	अन्ननाम
३	४	स्वसराणि	गृहनाम	४	२	सिनम्	पदनाम
४	४	स्वसराणि	पदनाम	५	५	सिनोवाली	"
२	५	स्वसारः	अंगुलिनाम	१	१२	सिरा	उदकनाम
२	१४	सञ्चति	गतिकर्मा	३	२८	सिषक्ति	उत्तरपदनाम
२	७	ससम्	अन्ननाम	३	२८	सिषक्तु	"
४	२	ससम्	पदनाम	२	१४	सिस्वति	गतिकर्मा
३	२२	सस्ति	स्वपतिकर्मा	२	१४	सिसर्चि	"
४	२	सस्तिन्म्	पदनाम	२	७	सीनम्	अन्ननाम
२	१४	सस्वति	गतिकर्मा	४	२	सीम्	पदनाम
२	१४	संस्वति	"	२	१४	सीयते	गतिकर्मा
१	१३	सस्रुतः	नदीनाम	१	१३	सीराः	नदीनाम
३	२५	सखः	{ निर्णीतान्त हितनाम	३	१२	सुकम्	{ सर्वपदसमा- नायः
१	१२	सहः	उदकनाम	१	१२	सुखम्	उदकनाम
२	८	सहः	बलनाम	१	१२	सुखम्	"
३	१	सहस्रम्	बहुनाम	३	६	सुख्यम्	सुखनाम

पञ्चाङ्गः	शुक्र	सकारादयः	विषयः	वृद्धादि	शुक्र	वकारादयः	विषयः
३	१६	सुत्	स्तोत्रनाम	१	८	सूनृतावती	"
२	७	सुतः	अन्ननाम	३	६	स्यूमकम्	सुखनाम
२	७	सुतम्	"	१	१२	सूरा	उदकनाम
४	१	सुतुकः	पदनाम	३	१६	सूरिः	स्तोत्रनाम
३	१६	स्तुप्	स्तोत्रनाम	५	६	सूर्यः	पदनाम
४	३	सुदत्रः	पदनाम	१	११	सूर्या	वाङ्नाम
३	६	सुदिनम्	सुखनाम	५	६	सूर्या	पदनाम
३	८	सुनीधः	प्रशस्यनाम	२	२०	सृकः	वज्रनाम
५	४	सुपर्णः	पदनाम	४	२	सृणिः	पदनाम
१	११	सुपर्णा	वाङ्नाम	२	१८	सृणाति	बधकर्मा
१	५	सुपर्णाः	रश्मिनाम	३	२८	सृभिः	उत्तरपदनाम
१	१४	सुपर्णाः	अश्वनाम	२	१७	सृधः	संघामनाम
४	१	सुप्रायणाः	पदनाम	४	३	सृपः	पदनाम
१	११	सुपर्णी	वाङ्नाम	१	१२	सृतीकम्	उदकनाम
२	१८	स्फुरति	बधकर्मा	२	१४	सेधति	गतिकर्मा
२	१८	स्फुलति	"	२	१८	सेहति	बधकर्मा
४	३	सुमत्	पदनाम	२	१८	सेहयति	"
३	६	सुम्नम्	सुखनाम	१	५	सेदयः	रश्मिनाम
१	८	सुम्नावरी	उषोनाम	३	१४	सोभति	अर्चतिकर्मा
१	१२	सुरा	उदकनाम	५	५	सोमः	पदनाम
४	१	सुविते	पदनाम	४	३	सोमानम्	"
४	३	सुविदत्रः	"	४	२	सोमोअच्छाः	"
४	३	सुशिप्रः	"	३	६	स्योनम्	सुखनाम
२	५	सुहस्थः	अङ्गुलिनाम	१	१२	स्योतः	उदकनाम
३	२३	सुदः	कूपनाम	१	१३	स्योत्याः	नदीनाम
२	२	सुनुः	अपत्यनाम	३	१४	स्यीति	अर्चतिकर्मा
१	८	सूनरी	उषोनाम			ह	
१	८	सूनृता	"	१	१७	हणिः	उवलतोनाम
२	७	सूनृता	अन्ननाम	२	१४	हनति	गतिकर्मा
१	८	सूनृतावरी	उषोनाम	२	१४	हन्तात्	"

शब्दार्थः	शुद्धिः	हकाराद्यः	विषयः	शब्दार्थः	शुद्धिः	हकाराद्यः	विषयः
२	१४	हन्ति	"	५	३	हविः	दिनाम
२	१४	हठमति	"	५	३	हविर्धाने	"
२	१४	हस्यति	"	५	३	हस्तघ्नः	"
१	१४	हयः	अश्वनाम	१	१४	हंसासः	अश्वनाम
२	१४	हयति	"	१	१४	हार्याणाम्	"
२	१४	हयन्तात्	गतिकर्मा	४	२	हासमाने	पदनाम
१	१७	हरः	ज्वलतोनाम	३	१२	हिकम्	{ सर्वपदसमा-
२	१३	हरः	क्रोधनाम				{ उनायः
४	१	हरः	पदनाम	४	३	हिनोत	पदनाम
३	४	हर्षम्	गृहनाम	१	७	हिम	रात्रिनाम
२	३	हरयः	मनुष्यनाम	१	७	हिमा	"
४	२	हरयाणः	पदनाम	१	२	हिरण्यम्	हिरण्यनाम
२	६	हर्षयति	कान्तिकर्मा	१	१३	हिरण्यवर्षाः	नदीनाम
२	१४	हर्षयति	गतिकर्मा	३	१५	हिरक्	{ निर्णीतान्त
२	१४	हर्षयन्ताम्	"				{ र्हितनाम
३	२	ह्रस्वः	ह्रस्वनाम	३	२४	हुरयित्	स्तेननाम
१	१३	हरस्वत्यः	नदीनाम	१	१७	हृणिः	ज्वलतोनाम
१	६	हरितः	दिङ्नाम	२	१३	हृणिः	क्रोधनाम
१	१३	हरितः	नदीनाम	२	१२	हृणीयते	क्रुध्यतिकर्मा
२	५	हरितः	अङ्गुलिनाम	२	१३	हृडः	क्रोधनाम
१	१५	हरितादि-	आदिष्टोपयो	२	१२	हृडते	क्रुध्यतिकर्मा
		त्यस्य	जनानि	२	१२	हृतिः	वज्रनाम
१	१५	हरी इन्द्रस्य	"	२	२०	ह्रिम	हिरण्यनाम
२	८	ह्वयति	अत्तिकर्मा	१	२	ह्रिम	उदकनाम
३	१४	ह्वयति	अर्चतिकर्मा	१	१२	ह्रिमा	हिरण्यनाम
३	१४	ह्वयते	"	१	२	ह्रिमा	उदकनाम
२	१३	ह्वरः	क्रोधनाम	१	१२	ह्रीत्रा	वाङ्नाम
२	८	ह्वरति	अत्तिकर्मा	१	११	ह्रीत्रा	यज्ञनाम
१	१२	हविः	उदकनाम	३	१७	ह्रीत्रा	यज्ञनाम

विषयसूचीपत्रम्

विषयाः		पृ०पं०	खण्डे	विषयाः	पृ०पं०
भूमिका	...	१ १	५	अङ्गुलिनाम	११ १
प्रथमाऽध्याये			६	कान्तिकर्मा	११ ६
खण्डे			७	अन्ननाम	११ १०
१	पृथिवीनाम	५ १	८	अतिकर्मा	११ १५
२	द्विरण्यनाम	५ ७	९	बलनाम	१२ १
३	अन्तरिक्षनाम	५ १०	१०	धननाम	१२ ६
४	साधारणनाम	५ १३	११	गोनाम	१२ ११
५	रश्मिनाम	५ १५	१२	क्रुध्यतिकर्मा	१२ १३
६	दिशो नाम	६ १	१३	क्रोधनाम	१२ १६
७	रात्रिनाम	६ ३	१४	गतिकर्मा	१२ १८
८	उषसो नाम	६ ८	१५	क्षिप्रनाम	१४ ८
९	अहर्नाम	६ १२	१६	अस्तिकनाम	१५ ३
१०	मेघनाम	६ १५	१७	संशामनाम	१५ ६
११	वाङ्नाम	७ ३	१८	व्याप्तिकर्मा	१५ १४
१२	उदकनाम	७ १३	१९	बधकर्मा	१६ १
१३	नदीनाम	८ १४	२०	वज्रनाम	१६ ८
१४	अश्वनाम	८ ५	२१	ऐश्वर्यकर्मा	१६ ११
१५	आदिष्टोपयोजनानि	८ १०	२२	ईश्वरनाम	१६ १३
१६	ज्वलतिकर्मा	८ १४	तृतीयाध्याये		
१७	ज्वलतोनाम	८ १७	१	बहुनाम	१७ १
द्वितीयाध्याये			२	इस्वनाम	१७ ४
१	कर्मनाम	१० १	३	महनाम	१७ ७
२	अपत्यनाम	१० ६	४	गृहनाम	१७ १२
३	मनुष्यनाम	१० ८	५	परिचर्यकर्मा	१८ १
४	बाहुनाम	१० १४	६	सुखनाम	१८ ४

खण्डे विषयाः	पृ० पं०	खण्डे विषयाः	पृ० पं०
० रूपनाम	१८ ८	२५ अन्तर्हितनाम	२१ १३
८ प्रशस्त्रनाम	१८ ११	२६ दूरनाम	२१ १५
८ प्रज्ञानाम	१८ १४	२७ पुराणनाम	२२ १
१० सत्यनाम	१८ १६	२८ नवीननाम	२२ ३
११ पश्यतिकर्मा	१८ १८	२८ उत्तरपदनाम	२२ ५
१२ सर्वपदसमान्नायः	१८ १	३० व्याघ्रपृथ्वीनाम	२२ १०
१३ उपमानाम	१८ ४	चतुर्थाध्याये	
१४ अर्चतिकर्मा	१८ ८	१ पदनाम	२३ १
१५ मेधाविनाम	२० १	२ पदनाम	२३ ११
१६ स्तोत्रनाम	२० ६	३ पदनाम	२४ ७
१७ यज्ञनाम	२० ८	पञ्चमाध्याये	
१८ ऋत्विङ्नाम	२० १२	१ पदनाम	२५ १३
१८ याज्ञाकर्मा	२० १४	२ पदनाम	२५ १४
२० दान कर्मा	२१ १	३ पदनाम	२५ १७
२१ अध्येषणाकर्मा	२१ ४	४ पदनाम	२६ ४
२२ स्वपितिकर्मा	२१ ६	५ पदनाम	२६ ८
२३ कूपनाम	२१ ७	६ पदनाम	२६ १५
२४ स्तेननाम	२१ १०		

इति

आर्य समाज के नियम ।

- (१)—सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सब का आदि मूल परमेश्वर है ॥
- (२)—ईश्वर सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता है । उसी को उपासना करना योग्य है ॥
- (३)—वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है ॥
- (४)—सत्य ग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये ॥
- (५)—सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहिये ॥
- (६)—संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है अर्थात् शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना ॥
- (७)—सब से प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तना चाहिये ॥
- (८)—अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करना चाहिये ॥
- (९)—प्रत्येक को अपनी ही उन्नति से सन्तुष्ट न रहना चाहिये किन्तु सब की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये ॥
- (१०)—सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतन्त्र रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र रहें ॥

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमन् महामुनिवर्य यास्काचार्य्य प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेर नगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्र शुक्ल

प्रथम वार १०००

मूल्य (१) डाक व्यय (१)

ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टु भाष्यम्

श्रीमन् महामुनिवर्य्यं यास्काचार्य्यं प्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्

अजमेरनगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५०

चैत्रशुक्ल

प्रथमवारं १०००

मूल्यं १) डाकव्ययं १)

अथ प्रथमादि—चतुर्दशाध्यायानां विषयसूची ॥

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठ	पंक्ति— से	पृष्ठ	पंक्ति तक
अथ प्रथमाध्यायः	व्याख्यानोपदेशाः				
प्रथमः पादः	नामाख्यातयोः	१	१	२	५
द्वितीयः पादः	निपातानाम्	२	६	३	६
तृतीयः पादः	निपातानाम्	३	७	५	१५
चतुर्थः पादः	प्रकृतिविचारः	५	१६	६	२०
पञ्चमः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	६	२१	७	१७
षष्ठः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	७	१८	९	२३
अथ द्वितीयाध्यायः	नैघण्टुक—व्याख्या				
प्रथमः पादः*	निर्वाचनोपदेशाः†	९	१	११	१५
द्वितीयः पादः	नै० अ० खं० ङः	११	१६	१३	५
तृतीयः पादः	नै० १ २-३X	१३	६	१४	१३
चतुर्थः पादः	नै० १ ४	१४	१४	१५	१२
पञ्चमः पादः	नै० १ ५-६	१५	१३	१६	१२
षष्ठः पादः	नै० १ ७-१०	१६	१३	१७	२३
सप्तमः पादः	नै० १ ११-१७	१७	२४	१९	
अथ तृतीयाध्यायः	नैघण्टुकव्याख्या				
प्रथमः पादः	नै० २ १-२	२०	१	२२	९
द्वितीयः पादः	नै० २ ३-२२	२२	९	२५	१७
तृतीयः पादः	नै० ३ १-१३	२५	१८	२८	७
चतुर्थः पादः	नै० ३ १४-३०	२८	८	३१	

*यह प्रथम चरण निरुक्त का है । † यह भी विषय निरुक्त में है । ‡ यहाँ अ० से निघण्टु का अध्याय और खं० से निघण्टु का खंड समझना चाहिये ।
X निघण्टु के दूसरे खंड से तीसरे खंड तक समझना चाहिये ।

अथ चतुर्थाध्यायः

नैगम-व्याख्या

प्रथमः पादः	नैग०	४	१	१-२३	३२	१	३४	८
द्वितीयः पादः	नैग०	४	१	१०-२७	३४	९	३७	६
तृतीयः पादः	नैग०	४	१	२८-४८	३७	७	४०	६
चतुर्थः पादः	नैग०	४	१	४९-६२	४०	७	४३	

अथ पञ्चमाध्यायः

नैगमव्याख्या

प्रथमःपादः	नैग०	४	२	१-३३	४४	१	४७	१०
द्वितीयः पादः	नैग०	४	२	३४-४६	४७	११	५०	७
तृतीयः पादः	नैग०	४	२	४७-६४	५०	८	५२	११
चतुर्थः पादः	नैग०	४	२	६५-८४	५२	१२	५५	

अथ षष्ठाध्यायः

नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग०	४	३	१-२२	५६	१	५७	२४
द्वितीयः पादः	नैग०	४	३	२३-४१	५७	२५	६०	५
तृतीयः पादः	नैग०	४	३	४२-७०	६०	६	६२	२०
चतुर्थः पादः	नैग०	४	३	७१-१००	६२	२१	६५	९
पञ्चमः पादः	नैग०	४	३	१०१-११६	६५	१०	६७	१५
षष्ठः पादः	नैग०	४	३	११७-१३२	६७	१५	६९	

अथ सप्तमाध्यायः

दैवतव्याख्या

प्रथमः पादः	दैवतपरिचयः	७१	१	७३	६
द्वितीयः पादः	दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः	७३	६	७४	६
तृतीयः पादः	दैवतभक्त्यादि निर्णयः	७४	७	७५	२३
चतुर्थः पादः	द्वै० ५ १ १-मानिः*	७५	२३	७६	
पञ्चमः पादः	द्वै० ५ १ २-ज्ञातवेदाः	७७	१	७७	१३
षष्ठः पादः	द्वै० ५ १ ३-वैश्वानरः	७७	१४	७८	
सप्तमः पादः	द्वै० ५ १ ३-वैश्वानरः	७९	१	८१	

अथहां प्रथम अंक निघंटु का अध्याय, दूसरा अंक खंड का, तीसरा उसी खंड के शब्द से चौथा शब्दतक का है—* यह निकृत्त के विषय है चतुर्थ पाद के आगे संख्याचरो में अन्तिम संख्या उसी शब्द की है जो शब्द साथ में लिखा है ।

अथ अष्टमाध्यायः

अत्रैवाप्रियव्याख्या च

प्रथमः पादः	द्वै०५	२	१-द्विविणोदाः	८२	१	८३	४
द्वितीयः पादः	द्वै०५	२	२-११	८३	५	८६	१०
तृतीयः पादः	द्वै०५	२	१२-१३	८६	११	८८	

अथ नवमाध्यायः

पृथिवीस्थानदेवतानिर्व०

प्रथमः पादः	५	३	१-६	८९	१	९१	१८
द्वितीयः पादः	५	३	७-१६	९१	१९	९४	६
तृतीयः पादः	५	३	१७-२८	९४	७	९७	१३
चतुर्थः पादः	५	३	२९-३६	९७	१४	९९	

अथ दशमाध्यायः

मध्यस्थानदेवतानिर्व०

प्रथमः पादः	५	४	१-७	१००	१	१०३	१३
द्वितीयः पादः	५	४	८-१५	१०३	१४	१०६	१०
तृतीयः पादः	५	४	१६-२३	१०६	११	१०९	१२
चतुर्थः पादः	५	४	२४-३२	१०९	१३	१११	

अथ एकादशाध्यायः

तदेव

प्रथमः पादः	५	५	१-७	११२	१	११४	१४
द्वितीयः पादः	५	५	८-१५	११४	१५	११६	२२
तृतीयः पादः	५	५	१६-२४	११६	२३	१२०	९
चतुर्थः पादः	५	५	२५-३६	१२०	१०	१२४	

अथ द्वादशाध्यायः

द्युस्थानदेवतानिर्वचनम्

प्रथमः पादः	५	६	१-६	१२५	१	१२७	१७
द्वितीयः पादः	५	६	७-११	१२७	१८	१२९	१५
तृतीयः पादः	५	६	१२-२३	१२९	१६	१३३	८
चतुर्थः पादः	५	६	२४-३७	१३३	९	१३६	

अथ त्रयोदशाध्यायः

अतिस्तुतिनिर्वचनम्

१३७ १४०

अथ चतुर्दशाध्यायः

ऊर्ध्वमार्गगतिनिर्वचनम्

१४१ १५२

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अक्रान्तसमुद्रः	१४	१६	१४६	१९
अक्षप्वन्तः कर्षवन्तः	१	९	४	१६
अक्षरं न क्षरति	१३	१२	१४०	४
अग्निं नरो दीधितिभिः	५	१०	४८	२२
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो	७	१६	७६	६
अग्निमीळि पुरोहितं	७	१५	७५	२८
अग्निरस्मि जन्मना	१४	२	१४१	५
अङ्गिरसो नः पितरः	११	१९	११६	८
अजोहवीदश्विना	५	२१	५२	२१
अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवपन्तो	८	१८	८६	१८
अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम्	२	१६	१५	२०
अतोऽन्ये भावत्रिकाराः	१	३	१	२०
अत्राह गोरमन्वत	४	२५	४१	२
अथ निपाताः	१	४	२	६
अथ निर्वचनम्	२	१	९	२५
अथ यानि पृथिव्यायतनानि	९	१	८९	१
अथ यान्येतान्योत्तमिकानि	७	२३	७८	१९
अथ ये हिंसामाश्रित्य	१४	८	१४३	१५
अथ ये हिंसामुत्सृज्य	१४	९	१४३	१९
अथालुप्तोपमानि	३	१८	२८	८
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	६	७३	१४
अथात आप्रियः०	८	४	८३	५
अथातो दैवतं	७	१	७१	१

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अथातो तुस्थाना देवगणाः	१२	३५	१३३	९
अथातो तुस्थाना देवताः	१२	१	१२५	१
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	२	५	११	१६
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	७	१४	७५	२३
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः	११	१३	११४	१५
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१००	१
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	२२	११६	२३
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि	९	३५	९७	१४
अथादित्यात्	७	२३	७८	१४
अथापि य एषां न्यायवान्	१	१३	६	१
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशरूपालो	७	२३	७८	६
अथापीदमन्तरेण पदविभागो न०	१	१६	७	१८
अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न	१	१५	६	२१
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि *	७	४	७३	१
अथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेषु	२	१	१०	३
अथाप्येवं सर्व एव ×	१	१४	६	१६
अथेमा अतिस्तुतय	१३	१	१३७	१
अथैतानीन्द्रभक्तीत्यन्तरिक्षलोको	७	१०	७४	२१
अथैतान्यादित्यभक्तीन्पसौलो०	७	११	७४	२६
अदर्हस्तसमसृजो वि खानि	१०	९	१०२	६
अदितिरदीना	४	२२	४०	७
अदितिर्द्वौरदितिरन्तरिक्षम्	४	२३	४०	८
अधिगुर्भन्त्रो भवति	५	११	४९	१२
अन्यमू षु त्वं	११	३४	१२०	४
अन्विदनुमते	११	३०	११९	१
अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा	१४	३	१४१	११
अपाङ्प्राङ्ङेति स्वधया गृभीतो	१४	२३	१४८	१०

* " अथाप्यष्टौ " संधियुक्तो मुद्रितो मूले × " रथाप्येवं " संधियुक्तो मुद्रितो मूले

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अषागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः	१२	१०	१२७	५
अषामुपस्थे महिषा अमृष्णत	७	२६	७९	२३
अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमापि	७	७	७३	२४
अपोषा अनसः सरत्	११	४७	१२३	५
अह्नामुक्थैरिहिं	१०	४४	१११	५
अभि त्वा पूर्वपीतये	१०	३७	१०९	९
अभि न इळा यूथस्य माता	११	४९	१२३	१६
अभि प्रवन्त समनेव योषाः	७	१७	७६	११
अभीदमेकमेको अस्मि	३	१०	२३	२४
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची	३	५	२१	११
अमत्रोऽमात्रो महान्	६	२३	६५	१०
अमन्दान्सोमान्	९	१०	९१	१२
अमीविहा वास्तोष्पते	१०	१७	१०४	८
अमीषां चिन्तं प्रतिलोभयन्ती	९	३३	९७	६
अयं यो होता किरु	६	३५	६९	११
अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा	१०	३९	१०९	१४
अयं स शिङ्क्ते	९	९	१३	६
अयमेवाग्निर्द्रविष्णोदा इति	८	२	८२	१३
अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति	७	२३	७८	११
अर्चतिकर्माण उत्तरे धानवश्च	३	१९	२८	१५
अरण्यान्यरण्यान्यसौ	९	३०	९६	१३
अर्थवन्तः शब्दसामान्यादे०	१	१६	७	७
अरायि काणो विकटे	६	३०	६७	१८
अरुणो मासरुड् वृकः	५	२१	५२	१४
अलातृणो बल इन्द्र	६	२	५६	१७
अश्रापिनडं मधु	१०	१२	१०३	३
अश्मास्यमवतं	१०	१३	१०३	९
अश्वं हि भूरिदावत्तरा	६	९	५९	२२

	अ०	ख०	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्वं न त्वा वास्वन्तम्	१	२०	९	१४
अश्वो वील्हा	९	३	८९	११
अष्टोत्तरं सन्धिशांतं	१४	७	१४३	६
अस्य वामस्य पलिषस्य	४	२६	४२	३
असश्चन्ती भूरिधारे	५	२	४४	१६
असुनीते मनो अस्मासु	१०	४०	१०९	२२
असूर्त्ते सूर्त्ते रजसिनिषत्ते	६	१६	६१	२२
अस्ति हि वः सजात्यम्	६	१४	६१	१५
अस्मा इदु प्र भरा	६	२०	६४	२
अस्मे ते बन्धुः	६	७	५८	१७
अह इति च ह इति च	१	५	२	२३
अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च	२	२१	१७	७
अहिरिव भोगैः पर्येति	९	१५	९२	१६

(आ)

आ इत्यर्वागर्थे	१	३	२	१
आकाशगुणः शब्दः	१४	४	१४१	२०
आ घा ता गच्छान्	४	२०	३९	१३
आ जङ्घन्ति सान्वेषां	९	२०	९३	२१
आजासः पूषणं रथे	६	४	५७	११
अजुह्वान ईड्यो वन्यश्वा०	८	८	८४	५
आ ते कारो शृणवामा	२	२७	१९	६
आदधिक्राः शवसा	१०	३१	१०७	२३
आदाय श्येनो अभरत्	११	२	११२	२
आदित्य इति पुत्रः	१३	११	१३९	२३
आधव आधघनात्	६	२९	६७	१५
आ नो यज्ञं भारती तूयमे०	८	१३	८५	१५
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा	५	१२	४९	२०
आपो हि षा मयोभुवस्ता	९	२७	९५	२०

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
आयज्जाजसातमा	९	३६	९७	१६
आयाहीन्द्र पथिभिरी जितेभिः	१४	३१	१५०	२१
आर्षिषेणो होत्रमृषि	२	११	१३	२५
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	७
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवामुपस्थमद्रुहा	९	३७	९७	२०
आविलुन्मद्भिर्महतः	११	१४	११४	१८
आविष्टयो वर्द्धने चारुरासु	८	१५	८६	४
आसस्त्राणासः शवमानमच्छेन्द्रं	१०	३	१००	८
आसुष्वयन्ती यज्ञते उपाके	८	११	८५	२

(इ)

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१६
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योति	२	१९	१६	१७
इदं विष्णुर्विचक्रमे	१२	१९	१२९	९
इदन्तेऽन्याभिरसमानमाद्रियाः	१४	३४	१५१	१६
इन्द्र आशाभ्यस्परि	६	१	५६	८
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु	७	१८	७६	१९
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	३८	१२०	२२
इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं	६	११	६०	१२
इन्द्रेण सं हि दृक्षसे	४	१२	३५	३
इन्द्रो अस्मां अरद०	२	२६	१८	२५
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	७	२	७१	६
इमं तं पश्य वृषभस्य	९	२४	६४	१८
इमं मे गंगे यमुने	९	२६	९५	७
इमा गिर आदित्येभ्यो	१२	३६	१३३	११
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने	१०	६	१०१	८
इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुतत्	२	२४	१८	१

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
दक्षिणेण ते मनसा सुतस्य	४	७	३३	२२
इहेन्द्राणीमुप ह्वये	९	३४	९७	११
इहेह जाता समवावशीता०	१२	३	१२५	११
(ई)				
ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः	४	१३	३५	७
(उ)				
उत प्रा व्यन्तु	१२	४६	१३६	१०
उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु	१	२०	९	१
उत त्वः पश्यन्न ददर्श	१	१९	८	१६
उत नोऽहिर्बुध्न्यः	१२	३३	१३२	२१
उत स्मैर्नं वल्लमथिं न	४	२४	४०	१४
उ तस्य वाजी क्षिपणिं	२	२८	१९	१४
उतासि मैत्रावरुणो	५	१४	५०	१३
उदीरतामवर उत्परास	११	१८	११६	१
उदु ज्योतिरमृतं	११	१०	११४	३
उदु त्वं जातवेदसं	१२	१५	१२८	१३
उद्बृह रक्षः सहमूलमिन्द्र	६	३	५६	२३
उप प्र वद मण्डूकि	९	७	९०	१५
उपलप्रक्षिप्युपलेषु	६	५	५७	२५
उप श्वासय पृथिवीमुत	९	१३	९२	४
उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां	११	४३	१२२	७
उपाव सृज त्मन्यासमञ्जन्	८	१७	८६	१२
उपो अदर्शि शुन्ध्युवो	४	१६	३६	१६
उर्वशी व्याख्याता	११	३५	१२०	१०
उर्वश्यप्सरा	५	१३	५०	८
उषस्तच्चित्रमाभर	१२	६	१२६	२
उष्णिगुत्सनाता भवति	७	१२	७५	८

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
(ऋ)				
ऋचां त्वः षोडशास्त्रे	१	८	४	५
ऋचो अक्षरे परमे	१३	१०	१३९	१६
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति	१०	४१	११०	५
(ए)				
एकया प्रतिधा पितृन्	५	११	४९	३
एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश	१०	४६	१११	१२
एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्	४	१	३२	१
एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृनु०	७	११	७५	२
एतदस्या अनःशये	११	४८	१२३	११
एता ष त्या उपसः	१२	७	१२६	६
एषां लोकानां रोहेण	७	२३	७८	२
(ओ)				
ओघो मेघो नाधो गाधो	२	२	१०	८
ओमासश्चर्षणीधृतः	१२	४०	१३४	१७
(क)				
क ईषते तुज्यते को विभाय	१४	२६	१४९	१०
कक्ष्यारज्जुरश्वस्य	२	२	१०	२०
कतरा पूर्वा कतरा परा	३	२२	३१	४
कदामर्त्तमराधसं पदा	५	१७	५१	१६
कनीनकेव विद्रथे नवे	४	१५	३६	२
कनिक्रदज्जनुषं	९	३	८९	१०
कर्मनामान्युत्तराणि	३	१	२०	१
कायमानो वना त्वम्	४	१४	३५	१७
कारुरहं ततो भिष०	६	६	५८	४
किं ते रुण्वन्ति कीकटेषु	६	३२	६८	१७
किमित्ते विष्णो	५	८	४८	५

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
किमिच्छन्ती सरमा	११	२५	११७	१६
कुहस्विहोषा कुह वस्तोः	३	१५	२६	१७
कुहूमहं सुवृतं	११	३३	११९	२२
रुणुञ्च पाजः प्रसितिं	६	१२	६०	१९
रुणुणं नियानं हरयः	७	२४	७९	१
केश्याग्निं केशी विषं	१२	२६	१३०	१९
की अग्निमीष्टै	१४	२७	१४९	१४
की अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य	१४	२५	१४९	३
की नु मर्या अमिथितः	४	२	३२	४
क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति	१	१६	७	८
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं	१०	१४	१०३	१४
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	१५	१०३	१६
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि	१०	१६	१०३	२०

(ग)

गायन्ति त्वा गायत्रिणो	५	५	४६	१६
गौरमीमेदनु वत्सं	११	४२	१२१	२३
गौरश्वः पुरुषो हस्तीति	१	१	१	९
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४०	१२१	१२

(च)

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	९	१३९	३
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा	१३	७	१३८	१३
चतुरश्विहृदमानात्	३	१६	२७	७
चित्रं देवानामुदगादनीकं	१२	१६	१२८	१७
चिदित्येषोभ्नेककर्मा०	१	४	२	११

(ज)

जगती गततमं उन्दी०	७	१३	७५	१४
-------------------	---	----	----	----

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
अराबोध तद्विद्वादि	१०	८	१०१	२१
जातवेदसे सुनवाम सोमम्	१४	३३	१५१	८
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद	७	१९	७७	१
जीवानो अभिधेतनादि०	६	२७	६६	१७
जुष्टो दमूना अतिथि०	४	५	३३	६
ज्मया अत्र वसवः	१२	४३	१३५	१५

(त)

तत्सूर्यस्य देवत्वं०	४	११	३४	१९
तत्र चतुष्टुवं नोपपद्यते	१	२	१	११
तदद्य वाचः प्रथमं मसीय	३	८	२२	१३
तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	७	४	७२	२१
तनुत्यन्तेव तस्करा	३	१४	२६	१२
तनूनपात्पथ ऋतस्य याना०	८	६	८३	१७
तन्त्रस्तुरीपमद्भुतं	६	२१	६४	८
तमू षु समना गिरा	१०	५	१००	२१
तरत्स मन्दी धावति	१३	६	१३८	८
तस्याः समुद्रा अधि	११	४१	१२१	१८
ताँ अध्वर उशतो	६	१३	६१	८
ता वां वास्तून्युश्मसि	२	७	१२	११
तितड परिपत्रनं भवति	४	९	३४	९
त्वया वयं सुवृथा ब्रह्मणस्पते	३	११	२४	१९
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	७	५	७३	६
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	७	८	७४	७
तिस्रो वाच ईरयति	१४	१४	१४६	३
तिर्यग्बिलश्चमस	१२	३८	१३४	३
तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे	६	१८	६३	१४
तुविच्चं ते सुरुतं	६	३३	६९	१

श्र०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ	
ते आचरन्ती समनेव	९	४०	९८	१४
त्यमू षु वाजिनं देवजूतं	१०	२८	१०७	७
त्रयः केशिन ऋतुधा	१२	२७	१३१	३
त्र्यम्बकं यजामहे	१४	३५	१५१	२०
त्वयग्ने तुभिस्त्व०	६	१	५६	१
त्वमङ्ग प्रशंसिषी देवः	१४	२८	१४९	२१
त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३०	१०७	१८
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं	१२	११	१२७	१३
त्वेषामित्था समरणं	११	८	११३	१६

(८)

दक्षस्य वादिने जन्मनि	११	२३	११७	१
दशात्रनिभ्यो दशकश्येभ्यः	३	९	२३	५
द्रविणोदाः कामाद्	८	१	८२	१
द्रविणोदा द्रविणसो	८	२	८२	३
दासपत्नीरहिगोषा	२	१७	१६	४
द्विश उत्तराणि नामानि	३	२०	२९	९
देवस्त्वष्टा सविता	१०	३४	१०८	१८
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु	१२	४५	१३६	५
देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां	१२	३९	१३४	११
देवानां माने प्रथमा भतिष्ठन्	२	२२	१७	१५
देवा नो यथा सदमिद्	४	१९	३८	८
देवी ऊर्जाहुती	९	४३	९९	१०
देवी जीष्ठी वसुधिति	९	४२	९९	३
देवीं वाचमजनयन्त	११	२९	११८	१५
देवेभ्यो वनस्यते हवीषि	८	१९	८६	२३
दैव्या होतारा प्रथमा	८	१२	८५	९
द्यावा नः पृथिवी इषं	९	३८	९८	४

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
द्वौर्ध्वे पिता जनिता	४	२१	३९	१८
द्वा सुपर्णा सयुजा	१४	३०	१५०	१४
(घ)				
धन्वना गा	९	१७	९३	५
धाता ददातु दाशुषे	११	११	११४	६
धेनुं न इषं पिन्वत	६	२९	६७	१४
(न)				
न जामये तान्वो रिक्थमारैक्	३	६	२२	३
नतं विदाथ य इमा जजाना	१४	१०	१४३	२४
न नूनमास्ति नो श्वः	१	६	३	७
न पापासो मनामहे	६	२५	६६	३
न यस्य द्यावापृथिवी	५	३	४५	७
नराशंसस्य महिमानमेषा	८	७	८३	२३
न विजानामि यदि वेदमस्मि	१४	२२	१४८	८
नवो नवो भवति जायमानः	११	६	११३	५
नहि ग्रभायारणः	३	३	२०	१०
नाहमिन्द्राणि रारण्य	११	३९	१२१	५
नि यद् वृषाच्चि	५	१६	५१	६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	३४	६९	७
निष्ट्वःक्रासाश्चिदिन्नरो	१	१०	५	१
नीचीनवारं वरुणः	१०	४	१००	१५
नूनं सा ते प्रति वरं	१	७	३	१४
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनं	९	२३	९४	९
(प)				
पत्नीवन्तः सुता इम०	५	१८	५१	२१
पथस्पथः परिपतिं	१२	१८	१२९	४
परं मृत्यो अनुपरेहि	११	७	११३	१२

	ष०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
परिषत्सं ह्यरणस्य	३	२	२०	४
परे पिबांसं प्रवतो	१०	२०	१०४	२४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च	७	३	७२	३
पर्याया इव त्वदाश्विन०	१	९	४	२४
प्रियमैधवदन्निव०	३	१७	२८	१
पवित्रं पुनातिः	५	६	४७	११
पवित्रवन्तः परि वाचमासते	१२	३२	१३२	१४
पावका नः सरस्वती	११	२६	११८	१
पावीरवीं तन्यतु	१२	३०	१३१	२४
पितुं नु स्तोषम्	९	२५	९५	१
पुनरोहि वाचस्पते	१०	१८	१०४	१५
पुनरोहि वृषाकपे	१२	२८	१३१	९
पुरु त्वा दाश्वि०	५	७	४७	२०
पूषा त्वैतश्चावयतु	७	९	७४	१४
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	२५	५४	८
प्रजापते न त्वदेतान्पन्यो	१०	४३	११०	२४
प्रति त्वं चारुमध्वरं	१०	३६	१०९	५
प्रतप्ते अद्य	५	९	४८	१३
प्र तद्वीचेयं भव्यापेन्द्रवे	१०	४२	११०	११
प्र नूनं जातवेदसमश्वं	७	२०	७७	५
प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचम्	७	२३	७७	२२
प्र पर्वतानामुशती	९	३९	९८	८
प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च	८	२२	८७	१६
प्र वावृजे सुप्रया	५	२८	५५	१३
पू वोश्छा जुजुषाणासो	६	१६	६२	७
प्र वो महेमन्द्रमानाया	११	९	११३	२०
प्राचीनं बर्हिः प्रादिशा पृथिव्या०	८	९	८४	१२
प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम	१२	१४	१२८	५

	श्र०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रातर्यज्ञध्वमश्विना	१२	५	१२५	२०
प्रातर्युक्ता वि बोधया	१२	४	१२५	१६
प्रावेषा मा बृहती	९	८	९०	१९
प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ	५	२६	५४	१९
प्रैते वदन्तु प्र वषं	९	९	९१	५
(ब)				
बतो बतासि यम	६	२८	६७	३
बळित्था पर्वतानां	११	३७	१२०	१७
बहुनामान्युत्तराणि	३	१३	२५	१८
बह्वीनां पिता	९	१४	९२	१०
बृहती परिवर्द्धयात्	७	१२	७५	११
ब्रह्मा देवानां	१४	१३	१४५	१०
(भ)				
भद्रं वद दक्षिणतो	९	५	९०	२
(म)				
मनुष्यनामान्युत्तराणि	३	७	२२	१०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्	७	१२	७५	६
मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणाय	४	८	३४	३
महत्तत्सोमो महिषश्चकारा	१४	१७	१४७	१
महो अर्णः सरस्वती	११	२७	११८	५
मा त्वा सोमस्य गल्दया	६	२४	६५	२०
मा ते राधांसि	१४	३७	१५२	६
मा नः समस्य दूह्यः	५	२३	५३	१८
मा नो मित्रो वरुणो	९	२	८९	३
मा नोऽहिर्बुध्न्यो	१०	४५	१११	९
मित्रो जनान्पातयति वृवाणो	१०	२२	१०५	१८
मूर्द्धा भुवो भवति	७	२७	८०	६
मेदन्तु ते वह्नयो	८	३	८२	२४

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
	(य)			
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	२२	५३	५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	१४	८५	२१
यत्रा वदेते अवरः परश्च	७	३०	८०	२५
य ई चकार न सो अस्य	२	८	१२	२२
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे	९	२१	९४	४
यज्ञसंयोगाद्राजा	९	११	९१	१९
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१२	४१	१३५	१
यत्त्वा देव प्रपिबन्ति	११	५	११२	२०
यज्ञा सुपर्णा असृतस्य भाग०	३	१२	२५	९
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो	७	२	७२	१
यथो हि नु वा एत०	१	१४	६	८
यदिन्द्राग्नी परमस्यां	१२	३१	१३२	९
यदा ते मर्तो अनु	६	८	५९	१४
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति	४	४	३२	२२
यदुदञ्चो वृषाकपे	१३	३	१३७	८
यदेवेनमदधुर्याज्ञियासो	७	२९	८०	१८
यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो	२	१२	१४	८
यद् द्याव इन्द्र ते शतं	१३	२	१३७	४
यद्वाग्बदन्त्याविचेतनानि	११	२८	११८	१०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं	६	२६	६६	७
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे	१२	२९	१३१	१६
यस्मै त्वं सुद्रविषो	११	२४	११७	१०
या ओषधीः पूर्वा जाता	९	२८	९५	२५
या ते दिव्युदवसृष्टा	१०	७	१०१	१४
यामर्थवा मनुष्यिता	१२	३४	१३३	५
यावन्मात्रमुषसो न पूतीकम्	७	३१	८१	५
ये ते सरस्व ऊर्मयो	१०	२४	१०६	८

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
येनापावक०तेन नो	१२	२५	१३०	१५
येनापावक०प्रत्यङ्देवानां	१२	२४	१३०	१०
येनापावक०भुर्युरिति	१२	२२	१२९	२२
येनापावक०विद्यामेधि	१२	२३	१३०	४
यो अनिष्मो दीदयत्	१०	१९	१०४	१९
यो अस्मै घंस एत वा	६	१९	६३	१९
यो जात एव प्रथमो मनस्वा०	१०	१०	१०२	१३

(४)

रथन्तु मारुतं वयम्	११	५०	१२४	१
रथे तिष्ठन्नयति	९	१६	९२	२१
रमध्वं मे वचसे सोम्याप	२	२५	१८	१६
रम्भःपिनाकमिति दण्डस्य	३	२१	३०	९
रश्मिनामान्युत्तराणि	२	१५	१५	१३
राकामहं सुहवां	११	३०	११९	५
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो	२	३	१०	२३
रात्रिनामान्युत्तराणि	२	१८	१६	१३
रुशद्रत्सा रुशती श्वेत्यागा०	२	२०	१६	२२

(५)

वक्ष्यन्तीविदा गर्नागान्ति	९	१८	९३	९
वनस्पतिधर्षाख्यात०	८	१६	८६	११
वनस्पते रशानया नियूय	८	२०	८७	४
वनस्पते वीङ्क्वङ्गो	९	१२	९१	२२
वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं	४	३	३२	१०
वराहो मेघो भवति	५	४	४६	४
वसातिषु स्म चरथो	१२	२	१२५	६
वाङ्नामान्युत्तराणि	२	२३	१७	२४
वात आ वातु भेषतं	१०	३५	१०९	१
वामं वामं त आदुरे	६	३१	६८	७

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	२	१००	४
वायुर्वा त्वा	१	५	२	२३
विद्याम तस्य ते वयं	४	१८	३७	१९
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम	२	४	११	७
वियुन्न या पतन्ती	११	३६	१२०	११
विधुं दद्राणं समने	१४	१८	१४७	५
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं	१४	३२	१५१	१
विरूपास इदृषयस्त	११	१७	११५	१९
विचृक्षान् हन्त्युत	१०	११	१०२	२१
विश्वकद्रारुषो वीति चक्र इति	२	३	११	१
विश्वकर्मान् हविषा वावृथानः	१०	२७	१०७	१
विश्वकर्मा विमना	१०	२६	१०६	१२
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता	१०	२५	१०६	११
विश्वानरस्य वस्पतिं	१२	२१	१२९	१७
विश्वानरो व्याख्यातः	१२	२०	१२९	१६
विश्वा ऋपाणि प्राति मुञ्चते	१२	१३	१२७	२०
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन	११	१६	११५	७
बि हि सोतोःसृक्षत	१३	४	१३७	१४
वृकश्चन्द्रमा भवति	५	२०	५२	१२
वृक्षस्य नु ते	१	४	२	१६
वृक्षे वृक्षे नियतामीमपट्	२	६	१२	१
वृषभः प्रजां वर्धतीति	९	२२	९४	७
वृषाकपायि रेवाति	१२	९	१२६	२०
वेनो वेनतेः	१०	३८	१०९	१३
वैश्वानरः कस्माद्वि०	७	२१	७७	१४
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	२२	७७	१७
*वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०	७	२४	७९	१०

*मूले "वैश्वानरीयो" मुद्रितः ।

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
व्यचस्वतीर्दिषा वि शूयन्तां	८	१०	८४	१९
व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगञ्च	१४	१	१४१	१
(श)				
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः	१४	३६	१५२	१
शं नो भवन्तु वाञ्छिनो	१२	४४	१३५	२१
शत्रुतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वे०	२	२	१०	१३
शासद्दह्निर्दुहितुर्नप्यङ्गा०	३	४	२०	१६
शुक्रं ते अन्पट्ट यज्ञतं ते	१२	१७	१२८	२२
शुनासीराविमां	९	४१	९८	२०
श्वेनो व्याख्यातः	११	१	११२	१
श्रद्धयामिः समिध्यते	९	३१	९६	१८
श्रायन्त इव सूर्य	६	८	५९	७
(ष)				
षड् भावविकारा	१	२	१	१४
(स)				
स इत्तमोऽव्ययुनं ततन्वत्	५	१५	५०	२०
संवत्सरं शशयाना	९	६	९०	९
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो	४	१०	३४	१०
सद्यश्चिद् यः शवसा	१०	२९	१०७	१२
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	८	२१	८७	१०
सप्त ऋषयः प्रतिदिताः	१२	३७	१३३	१७
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र०	४	२७	४२	११
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो	१४	२१	१४८	१
सप्तस्मिन्नजायमान आसत	१०	४७	१११	१८
सप्तान्नायः सप्तान्नातः	१	१	१	१
सप्तानमेतदुदक०	७	२३	७८	२५
सप्तमिदा अद्य मनुषो दुरीषो	८	५	८३	८
सं मातपन्त्यभितः	४	६	३३	१३

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
स यद्यनुसृध्यते तद्भवति	१४	६	१४२	१२
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णा०	१०	३२	१०८	६
सविता व्याख्यातः	१२	१२	१२७	१८
सस्निमविन्दच्चरणो नदीनाम्	५	१	४४	१
साकञ्जानां सप्तथमाहु	१४	१२	१४७	११
साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो	१	२०	९	८
साधारणान्पुन्यराणि षट्	२	१३	१४	१४
सिनीवालि पृथुष्टुके	११	३२	११९	१५
सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं०	१२	८	१२६	१३
सुगा वी देवाः	१२	४२	१३५	१०
सुगुरसत्सुहिरण्यः	५	१९	५२	३
सुदेवो असि वरुण	५	२७	५५	६
सुपर्णो वसने मृगो	९	१९	९३	१४
सुविते सु इते सूनो	४	१७	३७	७
सुविदुरिव सु विज्ञायेते	१	१०	५	९
सूयत्रसाद् भगवतीहि भूया	११	४४	१२२	१३
सूर्यस्येव वक्षथो	११	२०	११६	१४
सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू	१३	५	१३८	१
सृप्रः सर्पणादिदमपीतरतू	६	१७	६२	२१
सेनेव सृष्टामं	१०	२१	१०५	६
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१४	१५	१४६	९
सोमं मन्यते पपिवान्	११	४	११२	१३
सोमः पवते जनिता	१४	१२	१४५	२
सोमस्य रातः	११	१२	११४	११
सोमानं स्वरणं रुणुहि	६	१०	६०	६
स्निया आपो भवन्ति	६	१७	६३	५
स्तुषेद्यं पुरुवर्षस०	११	२१	११६	१८

	अ०	खं०	पृष्ठे	पंक्तौ
स्तोत्रेण हि दिवि देवासी	७	२८	८०	१२
स्त्रियः सतीस्तां उ मे	१४	२०	१४७	२०
स्थाणुरयं भारहारः	१	१८	८	११
स्थूरं राधः शताश्वं	६	२२	६५	४
स्यौना पृथिवि	९	३२	९६	२३
स्वरादित्यो भवति	२	१४	१५	१
स्वर्ध्वन्तो नापेक्षन्त	१३	८	१३८	२१
स्वसराण्यहानि भवन्ति	५	४	४६	११
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे	११	४६	१२२	२१
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्त	११	३	११२	१०
(छ)				
हविर्भिरैके स्वरितः	१	११	५	११
हंसः । धर्मः । यज्ञः ।	४	११	१४४	१०
हंसः शुचिषद्व०	१४	२९	१५०	३
हविषा जारो अपां	५	२४	५४	२
हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि	७	२५	७९	१८
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी	११	४५	१२२	१७
हिनोता नो अश्वरं	६	२२	६४	१५
हिमेनाग्निं घ्नसमवारयेथाम्	६	३६	६९	१७
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे	१०	२३	१०६	१
हिरण्यनामान्युत्तराणि	२	१०	१३	१३
हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा	१०	३३	१०८	१२
हृदा तेषु मनसो जनेषु	१३	१३	१४०	११

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

ओ३म्

समान्नायः समान्नातः स व्याख्यातव्यस्त्वमिमं समान्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति उन्दीभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समान्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदज्ञानानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पत्किरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोकेतेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

षड् भावविकारा भवन्तीति वापर्यायिणीर्जायनेऽस्ति विपरिणमते वर्धनेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्धानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणोति वा पक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥

न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः

प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थत्रिकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्रपरैत्येतस्य प्रा-
तिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमिति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दु-
रित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकी-
भावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परी-
ति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान् प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ३

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसङ्ग्रहार्थेऽपि
पदपूरणाः ॥

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवे-
न्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषे-
धार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय
उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिदित् ब्रूयादि-
ति पूजायाम् (आचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्थधानाचिनोति
बुद्धिमिति वा) । दधि चिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । (कुल्माषाः
कुलेषु सीदन्ति) । नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्य-
तीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा खशयाः
शक्रोतेर्वा ॥

अथ यस्यागमादर्भपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्त्रौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वा-
त्सकर्मोपसङ्ग्रहः । चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां सम्प्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्ति ।
एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । वेति विचारणार्थे । हन्ताहं पृथिवी-
मिमां निदधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वोण सम्प्रयुज्येते ।
अयमहेदं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ
उत्तरेण । सृष्टेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरणा इदमु तदु ॥ हीत्येषो-
ऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरि-
ष्यतीत्यसूयायाम् ॥ किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयु-

उपनेऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवम् ॥ मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हाषीरिति च ॥ खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एवं खलु तद् बभूवेति ॥ शश्व-
दिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥
नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पद-
पूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य
परिदेवयाञ्चक्रे ॥ ५ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्द्यावि । दुरित्यह्नोर्नामधेयं द्योतत इति
मतः । श्व उपाशंसनीयः कालो हयो हीनः कालः । कस्तद्वेद पदद्भुतम् । कस्तद्वेद
यदद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमद्भुतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्यन्यो नानेय-
श्चित्तं चेतनेरुताधीतं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि-
पदपूरणः ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्दू दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षि-
णा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं महतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः
समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दि-
ग्घस्तत्प्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो
हन्तेः प्राशुर्हनेने । देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्माननिदंहीर्मोस्माननिहाय दा भगो
नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजनेर्बृहादिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति ।
वीरवन्तः कल्पाणवीरा वा वीरो वीरपत्यमित्रान्नेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरपतेर्वा ॥
सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजत् ।

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा । वि सीमतः सुहृचो वेन आवारिति च ।

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनात् । अपि वा सीमेत्येतद-
नर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीमन्तः सीमितः सीमातः मर्यादातः ।
सीमा मर्यादा विधीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिग्रहार्थं सर्वनामानुदात्त-
मर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥

इत्यृत्तिकर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी ।
गायत्रमेको गायति शकरीषूद्गाना । गायत्रं गायते स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः
शक्रीतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको जा-
ते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदिनुमईति । ब्रह्मा परिवृढःश्रुतंनो ब्रह्म परि-
वृढं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य
नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिसा-
कर्मा तत्प्रतिषेधः निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु
भवत्युन त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुनो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति च-
तुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥

अक्षयन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्वेष्वसमा बभूवुः ।
आद्ग्रासं उपकक्षासं उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे दृष्ट्रे ॥

अक्षयन्तः कर्णवन्तः सखायोऽस्ति चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्तरे
इव भवत इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्तनेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छ-
न्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते । मनसां प्रज्ञवेष्वसमा बभूवुरास्यद्ग्रा अपर
उपकक्षद्ग्रा अपरे । आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा । दग्धं दध्यतेः स्रव-
तिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया हृदा इवैके दृष्टशिरे प्रस्नेयाः
स्नानार्हा हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो ह्लादनेर्वास्याच्छीतीभावकर्मणः । अथापि स-
मुच्चयार्थं भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

अथ ये प्रवृत्ते ऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्पूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मि-
ताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निवृक्तासंदिचदिन्नरो भूरिं तोकावृकादिव ।
बिभ्यस्यन्तोऽववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणानिः शम्भानिर्वा ॥

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतेनं सुते ।

तमिद्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणानिः ॥

अयमु ते समंतसि ।

अयं ते समंतसि । इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विजापेने इव ॥

अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविभिरेके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वार्यन्त्यो नरकं पताम ॥

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्मणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न
चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत्सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोतेः । एवमु-
च्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र
नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाक-
रणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञा-
तानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि
स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः
स वचनीयः स्याद्वत्किञ्चित्तृद्यात्तृणं तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि
स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भयो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दरशया
वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिक्रः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्यु-
स्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणम् । अथापि
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथापिप्यत्किमा-
धारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्थान्तसञ्चस्कार शा-
कटायन एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथा-
पि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोप-
पद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म
कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां
नैकेषां यथा तच्चा परिव्राजको जीवनी भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतद्यथा
चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृनोऽप्यैकपदिका
यथा वृत्तिर्दमूना जाट्य आट्णार जागरूको दर्विहोमीनि । यथो एतन्निष्पन्ने-
ऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथना-
त्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथापिप्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्य-
न्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्तसञ्च-
स्कारोति योनोऽन्वितेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति ।
यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वा-
नामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वाद्दो लम्बचूडक इति ।
(बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्का-
रोद्देशस्तादिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यदि मन्त्रार्-
थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियत-
वाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उक्त-
प्रथस्वेति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योषधे त्रापस्वैनम् ।
स्वधिते मैत्रं हिंसिरित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एकं एव रूद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असंख्यता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इति ।

अथापि ज्ञानन्तं सम्प्रेष्यत्यग्रये समिध्यमानायानुवृद्धीत्यथाप्वाहादितिः सर्वमित्य-
दिनिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । अथाप्यविस्पष्टार्था भ-
वन्त्यभ्यग्याट्शिमञ्जारयापि काण्डकेति ॥ १५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणसृष्ट्यजु-
र्वाभिवदन्तीति च ब्राह्मणम् । क्रान्तिर्नौ पुत्रैर्नमृभिरिति । यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो
नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति।यथो एतद् ब्राह्म-
ण्येन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था भव-
न्तीत्याम्नायवचनादाहिंसा प्रनीयेत । यथो एतद्विप्रनिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्ये-
तद्यथा सपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राज्ञेति । यथो एतज्ज्ञानन्तं सम्प्रेष्यतीति ज्ञानन्तम-
भिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति । यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैव स्थाणोर-
पराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा ज्ञानपदीषु विद्यातः
पुरुषविशेषो भवति पारोवर्षवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो
भवति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृच्छेति ।

पद्वदवसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मिन्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्वानिति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमा जगामेति ।

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाकारानम् ।

परो निऋत्या आ चक्ष्वेति ।

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पाषादानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् वृयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्वेति ।

तथाग्निर्मन्यवे मन्त्रे त्विपितो ज्वलितस्त्रिपिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवति ॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनङ्गाविवं शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणास्तिष्ठतेरथोऽर्त्तेरणस्थो वा ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै त्वं विसस्रे जायेव पत्य उगती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्थम् । अप्येकस्मै त्वं विसस्रे इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्पाणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञ प्रशंसा । तस्योत्तरा भूपसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफुलामपुष्पाम् ॥

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाड्यवन्ति वाग्नेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मा- यया वाक्प्रतिरूपया नाम्भै कामान् दुग्धे वाग्देहाभ्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफला स्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफ- लेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो तभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसान्नात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रा- न्सम्प्रादुरूपदेशाय ग्लापन्तोऽवरे विल्मग्रहणापेयं ग्रन्थं समाप्नासिषुर्वेदं च वेदा- ङ्गानि च । (विल्मं भिल्मं भासनमिति वा) । एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । (धातुर्दधातेः) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैषण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नै- षण्टुकं तत् ।

अश्वं न त्वा वारिवन्तम् ।

अश्वमिव त्वां वालावन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशनेः ।

सृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

सृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । सृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्य- स्माङ्गीप्सोऽप्येनस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सिनमथ चेद्देवताभिधानं क्रायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृष्णानिः प्रीणानिर्वाधमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरस्सन्धि- सामान्यान्मेवस्थायी मेघोऽपि गिरिरेनस्मादेव ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुनीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैषण्टुकानि नैगमा- नीह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्वूपादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-

चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्वृयान्न त्वेव न निर्वृयान्न संस्कारमाद्वियेन विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तामिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्नेर्निर्वृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्नीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्नर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

आद्यो मेघो नाधो गार्धो वधूर्मन्धिति । अथापि वर्णोपिजन आस्थद् द्वारा भ्रूजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धा तु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रादिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिपेत्त्राप्येकेऽल्पानिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्वृत्तिर्मृदुः पृथुःपृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धानुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः चेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । शवनिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यन्ते । (कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति) । विकारमस्पर्येषु भाष्यन्ते शव इति । दानिर्लवनार्थं प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्वृयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्राविभज्य निर्वृयाद् दण्डयः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयति कर्मणोऽङ्करो ददते मणिमित्यभिभाष्यन्ते दमनादित्यौपमन्पत्रो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्त इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिषायः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृत्त इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

इत्यपि निगमो भवति । विश्वकद्राकृषीं वीति चक्रद्र इति श्वगतौ भाष्येने
द्रानीति गतिकृत्सना कद्रातीति द्रानिकृत्सना चक्रद्रानि कद्रातीति सतोऽनर्थको-
ऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्मीति विश्वकद्रः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं
कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृष्णानि रूपं रौचनेः । एवं तद्विनसमासान्निर्वृपात् ।
नैकपदानि निर्वृयान्नाविद्याकरणाय नानुपमन्नायानिदं विदे वा । नित्यं ह्यविज्ञानुर्वि-
ज्ञानिसूयोपसन्नाय तु निर्वृयाद्यां बालं विज्ञानुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
य आतृणच्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमञ्जनाहं ॥
आध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रां वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्तेन द्रुह्येत्कतमञ्जनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथानोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चा-
स्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वोकारो नामकरणः । अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव ।
अथाप्यस्यां ताद्विनेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति । गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति पयसः ।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत एनेन धनं भ-
वति । पयः पिवनेर्वा प्यायनेर्वा । क्षीरं क्षरतेर्धसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथा ।
अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवीत्यधिषवण चर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवत्यनना-
य शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वोच्चृत्तं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च । गोभिः
सन्नद्धा पनति प्रसूतेतीषुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्वितमथ चेन्न गव्या
गमयतीषनिति ॥ ५ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुपादः ।

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रश्चनादृत्वा क्षां निष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेनिवासकर्मणः । नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति ममियानिः शब्दकर्म । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय । त्रिरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवत्येनस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुषे गर्वि ॥

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्ववः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रतिदीप्यते तदेनेनोपेक्षितव्यमादित्यनोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यापि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णाः परमं पदमवभाति भूरि ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयप्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृण्णातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्धस्थमवभाति भूरि । पादः पश्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निष्कृतिर्निरमणादृच्छनेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निष्कृतिमा विवेश ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकावर्षकर्मणि नैरुक्ता य ईं चकारिति कर्तानि किरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति व्रैतेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुन एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा रसान्त्संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चनाकम् ।

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतिर्भिः गच्छन्ति । बिष्टवादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा । भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति व्रैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्धमनान्तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्माद् दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् । तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याऽऽपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निणयं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आ शयदिन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निणयं निणयिं विचरन्ति विज्ञानन्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मात् इन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपां

च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिष-
न्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विद्युभ्या शरीरस्य स्त्रोतांसि निवारयाञ्चकार
तस्मिन्हते प्रसस्यन्दिर आपस्तदभिवादिन्येषर्भशति ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीहृत्रं जघन्वाँ अप तद्द्वार ॥

दासपत्नीर्दामाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयानि कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्न-
हिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेनस्मादेव निर्हसितोपसर्ग आह-
न्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पाण्यर्वाणिग्भवानि पणिः पणनाद्वणिकू
पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति विभर्तेर्घृत्रं जघ्नि-
वानपवार । तद्घृत्रो घृणोनेर्वा वर्त्तनेर्वा वर्धनेर्वा । यद्घृणोत्तद्घृत्रस्य घृत्रत्वमिति
विज्ञायते । यदवर्त्तन तद्घृत्रस्य घृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धन तद्घृत्रस्य घृत्र-
त्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्परमयाति भूतानि नक्तञ्चारी-
प्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वास्य द्दानकर्मणः प्रदीप्यन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥
उषो नामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या
एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाञ्छित्रः प्रक्रेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमञ्छित्रं प्रक्रेतनं प्रज्ञातनममजनिष्ट विभूतनमं
यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमारिचत्स्थानम् ।
स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥

रुशद्दत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धु अमृतं अनूची द्यावा वर्षां चरत आभिनेने ॥

रुशद्दत्सा सूर्यवत्सा रुशदिनि वर्षानाम रोचनेर्ज्वलनिकर्मणः । सूर्यमस्या
बत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेतनेररिचत्कृष्णा

यो ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योर्नौ मानान्तरिच्छं निर्भीयन्नेऽस्मिन्भूतानि योनिर-
न्तरिच्छं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपतिरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति ।
बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकूपिणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जाना-
नीनि * तस्मै देवताभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि
त्वोति । सास्मा एतामृचमादिदंशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृत्ता मिमाति मायुं ध्वंसनावधि
श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रि-
मौहत ॥

अयं स शब्दायने येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवा-
दित्यमिति वा वागेषा माध्वमिका ध्वंसने मेवेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः कर्मभि-
र्नैर्चैर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम् । वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति
सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्द्वियन आयम्यमानमिति वा
द्वियने जनाञ्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्षतेर्वा
स्यात्प्रेसाकर्मणः ॥

अन्तरिच्छनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिच्छं कस्मादन्तरा चान्तं भवत्यन्तरेमे
इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दि-
ह्यने । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्प्रोदन्तेऽस्मिन्भूतानि
समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्वा-
ः षिषेणः शन्ननुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्ननुः कनीपानभिषेचयाञ्चक्रे देवा-
पिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्ननो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा
अधर्मरत्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचिनं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स
शन्ननुर्देवार्पिं शिशिञ्च राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि यात्रयानि च
त्वोति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

आर्ष्टिपेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवार्पिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजहृष्यां अमि ॥

आष्टिवेण ऋष्टिवेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । सेना मेश्वरा समानगतिर्वापुत्रः
पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषीदन्मृषिर्दर्शनास्तो-
मान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्रभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तद-
षीणाष्टित्वमिति विज्ञायते । देवापि देवानामाप्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुम-
तिं देवानां कल्पार्णीं मतिं चिकित्वाश्चेतनवान् । स उत्तरश्मादधरं समुद्रमुत्तर
उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरः । अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः रूपयन्न दीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवर्णिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः पुर एनं द-
धति । होत्राय वृतः रूपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवर्णिं वृ-
ष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुप-
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि
व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासे-
ति वा दितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादिते-
यमादितेः पुत्रम् । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैत-
न्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुंनस्पती ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयंस्वान्यस्त आदित्यं शिञ्चति व्रतेन ।

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य ।

अथा वयमादित्यं व्रते तवं ।

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव
वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

सदान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्णनेरिंरुष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति स-
मानबन्धु समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनुची अनूच्याविनीतरेतरमभिप्रेत्य
द्यावा वर्णी चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तथा सह चरत इति
स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्वात्मं कुर्याणे । अहर्नामान्युत्तराणि द्वा-
दश । अहः कस्मादुपाहरन्त्यग्निन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरी-
यायामृचिः ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिपाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्रं चाहरर्जुनं विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदिनव्याभिः
प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नाग्निज्यो-
तिषा तमांसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहतीति सतः । आ उपर उपल
इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्नेऽस्मिन्नभ्रा-
ण्युपरता आप इति वा । तेषामेवा भवति ॥ २१ ॥

देवानां मानै प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा हा वृब्रुकं वहतः पुरीषम् ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्य-
नाम प्रथमो भवति । कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं
जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्वत्यो वायुरादित्यैः शीतोष्णवर्षैरोषधीः
पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मा-
देवानूप्यत उदकेनापि वान्वाबिति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूप इति स्याद्यथा प्रा-
चीनमिति । हा वृब्रुकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं वृब्रुकमित्युदकनाम
व्रतीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशनेर्वा पुरीषम् पृणतेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्कस्मादचतेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य
नदीवद् देवानां च निगमा भवन्ति तद्यद् देवानावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः ।
अथैनन्नदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तविपेभिरु-
मिभिः । पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासे-
म धीतिभिः ॥

इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्वतेर्भे-
दनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्विरु-
मिभिः पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

उदकनामान्युत्तराण्येकदातम् । उदकं कस्मादुनन्तीति सतः ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दव-
त्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तपाश्वर्यमिव प्राधान्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते वि-
श्वामित्र ऋषिः सुदासः पितृवनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामित्रः सर्वमित्रः स-
र्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पितृवनः पितृवनस्य पुत्रः पितृवनः पुनः स्पर्धनीय-
जवो वा मिश्रीभावगतिर्वा) स विलं गृहीत्वा विपाट्छुनुद्रयोः सम्भेदमाययावनु
पयुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाथा भवनेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद् द्वि-
वदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैनद् बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा वृहती मनीषावस्युरंहे कुशिकस्य सूनुः ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्यु-
दकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनेर्वा । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुर्ऋतुर्तेर्गतिकर्मणो
मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्षणं चेति । अभीक्षणमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतिः ।
प्रक्षणतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या
महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको
राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रो-
शयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्युचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रो अस्मानरदद् ब्रूवाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजा-कर्मणः प्रगृह्य पाणि देवाःपूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतिर्वृ-णोतिरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्त आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचैते ॥

आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवन् । अश्वः क-स्माद्ऽशुनेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिक्रा इत्येवद् दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष
आसनि ।

ऋतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमशुनेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणानेर्वा गृह्णानेर्वापिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । ऋतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा अनुसन्तवीत्वन् । तनीतेः पूर्वधा प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पश्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरपनीफणादिति फणेश्वर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्माणा उत्तरे धातव एकादश ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सतः ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पत-
नीति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरंणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्यचेतानस्य मा पथो विदुक्षः ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेकणोऽरणोऽपाणो भवति रेकण इति धन-
नाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो
अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य
भवति मा नः पथो विदूदुष इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि ग्रभायारंणः सुशेवोऽन्योदयो मनसा मन्तवा उ ।

अथा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाञ्छेतु नव्यः ॥

नहि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदयो मनसापि न मन्तव्यो ममाद्यं
पुत्र इत्यथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवासनामो-
च्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥
अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्विद्विदुहितुर्नस्यैगाहिहां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्तसं शग्भ्येन मनसा दधन्वे ॥

प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणो दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिना दुहिना दूरे
हिता दोग्धेर्वा । नत्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विदान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो
वाङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादाधि जातस्य मातरि प्रत्यूतस्य विधानं पूजयन् । अ-
विशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतद्वक्त्रोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयाधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दानविक्रयानिसर्गा त्रि-
द्यन्ते न पुंसः ।

पुंसोऽपीत्येके शौनः शेषे दर्शनात् । अभ्रानृमनी वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।

अभ्रातरं इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥

अभ्रानृका इव योपाभिनष्टन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मनि इत्यभ्रा-
नृकाया अनिर्वाह औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्यं उगती सुवासा उपा हस्त्रेव नि रिणीते अप्सः ॥

अभ्रानृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्ता-
रोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाज्ञी । गर्तः सभास्थानगुणानेः सत्यसङ्गरो भवति
तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहनि तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते । श्मशा-
नसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते गुरुनेरपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं
शृणातेः शम्नातेर्वा । श्मश्रु लोम श्मनि श्रिनं भवति । लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा ।
नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्दिग्लेष्टाः स्यात्प्रमायुको यत्रमान इत्यपि निगमो
भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुततमं यानम् ।

आ रोहयो वरुण मित्र गर्तम् ।

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेपूषा ह-
सनेव दन्तान्विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमाः । नाभ्रात्रीमुपयच्छेत् तोकं ह्यस्य
तद्भवतीत्यभ्रानृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः । पिता यत्र

दुहितुरप्रजाया रेतः सेकं प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अथैतां
जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्वकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदीं मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो
निर्गमनप्राया भवति । तान्त्र आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनि-
धानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियम-
न्यतरः सन्नानकर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते प-
रस्यै ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्य-
न्ति मनस्पमानेन सृष्टा मनस्पतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र
पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभिदेवा असांम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥

तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरता स्था-
नेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः ।
सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञाय-
ते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः
पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा
असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मा-
न्निषदो भवति निषण्णमस्मिन्यापकमिति नैरुक्ताः ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥

पञ्चजननिया विशा पञ्चपृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुनपुंसकेष्वविशिष्टा ॥

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ॥

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्कना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्चताजरैभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यशुवने कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्ध्वैर्वेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयन्तेर्वा ॥

कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्तेर्वा ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति बिभर्तेः ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्धिनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्सङ्क्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मादानीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वा सङ्गतौ ग्रामाविति वा । तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥
अभी इदमेकमेको अस्मि निष्वाळभी हा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्र-
वोऽनिन्द्राः ॥

अभिभवापीदमेकमेकोऽस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मात्रयः
कुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलित-
तमा संख्याष्टावश्रोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्वि-
र्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमम्बुदो मेघो
भवत्परणमम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बुमद्भ्रातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्बहुर्भवति
वर्षस्तदिवार्बुदम् । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि
खल इति सङ्ग्राम नाम खलतेर्वा स्वलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्नो
भवति । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्य-
निन्द्रा इतर इति वा ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नाम्नी आक्षाण आशुवान आ-
पान आप्नुवानः ॥

वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशन् । तत्र त्रियात इत्येतद्वियातयत इति त्रियात-
येति वा ॥

आखण्डल प्र हूयसे ।

आखण्डयितः खण्डं खण्डयतेः । तद्विदित्यन्तिक्रवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति
सतः ॥ १० ॥

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या देदी-
महि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया
ता अनप्नसः ॥

त्वया वयं सुवर्द्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि
याश्च नो दूरे तलितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जम्भय-
ता अनप्नसोऽप्येति रूपनामाप्नोतीति सतः । त्रिभुक्तद्विवतीति शाकपूषिः
सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमान्तिरूनामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥

दूरे चित्सन्तुळिदिवार्ति रोचसे ।

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्माद्दर्जयतीति सतस्वत्र कुत्स इत्येतत्कुन्त-
तेऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राण्यस्य बधकर्मैव भवति
तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सन्नित ऐश्वर्येषोति वा सन्नित-
मनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्राविवेश ॥

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदने-
नाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा
धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपकप्रज्ञ आदित्य इ-
त्युपनिषद्दर्पो भवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्य-
मृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वे-
षामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः
पक्तव्यो भवति विपकप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सतः ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसतेः ॥

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाक-
बूषिर्महनीयो भवतीति वा । तत्र ववञ्चिथ विवञ्चस इत्येने वक्तेर्वा वहतेर्वा सा-
ध्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सताम् ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सुखनामान्युत्तराणि त्रिंशतिः । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं पुनः खननेः ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचनेः ॥

प्रशस्वनामान्युत्तराणि दश ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात्सत्सु नायने सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माणि उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च ना-
मान्यामिश्राणि ॥

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदमाम्नानाय ॥

अधात उपमाः । यदुनत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदामां कर्म । ज्यायसा वा गु-
णेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि कनीयसा ज्या यां-
सम् ॥ १३ ॥

तनूत्यजैव तस्करा वनगू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।

तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनगू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते ।
तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकामिनि नैरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात्सन्नतकर्मा भवत्यहोरात्र-
कर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधानाम् । ज्यायांस्तत्र
मुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

कुहं स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः
कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां कृणुते स-
धस्थ आ ॥

क स्विद्रात्रौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं कुहथः क वसथः को वां शयने
विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति
विधवनादा विधावनाद्रेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगादि-
धवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सह-
स्थाने ॥ अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

आत्माऽतनेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद्यावद् व्याप्तिभूत इति ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।

अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥१५॥

चतुरश्रिचद्दमानाद्बिभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

चतुराऽन्तान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद् बिभीया-
न्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽ-
थाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

जार आ भगम् ।

जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्नरायिता स एव भासाम् । तथापि
निगमो भवति स्वसुजारः शृणोतु न इत्युषसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहर-
णाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्याद्जननेः । मेष इति
भूतोपमा ॥

मेषो भूतोऽभि यन्नयः ।

मेषो मिवनेस्तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ था इति च ।

तं प्रत्नथां पूर्वथां विश्वथेमथा ।

प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेतरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथा
यथासाविति व्याख्यातम् । वदिनि सिद्धोपमा । ब्राह्मणवदृषलवत् । ब्राह्मणा इव
वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषशीलो वा ॥ १६ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥

प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथेतेषामृषीणामिवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः सम्बभूव भृगुभृ-
ज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा (अङ्गारा अङ्कना अञ्चना) अत्रैव तृतीय-
मृच्छतेत्युच्यतेस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणान्नाद्वाजो विरूपो
नानारूपो महिब्रतो महाव्रत इति ॥ १७ ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक
इति कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृ-
तिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽपकालपितव्यो भवति नित्तिरिस्तरणान्तिलमात्रचित्र
इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवन ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं
पिञ्जयतीति वा । श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः श्वसितेर्वा । सिंहः सह-
नाद्धिसेर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्त्रस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्रा-
णाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वाभवति
मेधा मतौ धीयते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञः कस्मात्प्रख्यातं यज्ञतिकर्मेति नैरुक्ता
याञ्चो भवतीति वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजुंष्येन
नयन्तीति वा ॥

ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाक-
पूणिऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याञ्चाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूपः कस्मात्कूपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥
स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति
नैरुक्ताः ॥

निर्णीतान्तर्हितनामभेयान्युत्तराणि षट् । निर्णीतं कस्मान्निर्निक्तं भवति ॥
दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूरं कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥
पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराणं कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि षडेव । नवं कस्मादानीतं भवति ॥ १९ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽ-
भ्यक्ते ॥

अपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गंहि ।

अभीके चिदुलोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दक्षमर्भकमित्यप्यल्पस्य ।
दभ्रं दभ्नोतेः सुदभ्रं भवत्यर्भकमवहनं भवति ॥

उपोप मे परां मृशु मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य
तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ॥

तिरश्चिदर्यया परिं वर्तिर्यातमदाभ्या ।

पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्धस्य त्वो-
ऽपततो नेमोऽपनीतः । अर्थो हरतेविपरीताद्द्वारपतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्पृथ्नीतेर्वा
स्यादृद्धतमो विभागः ॥

पीर्यति त्वो अनुं त्वो गृणाति ।

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षा स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् ।
नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव
ख्यायन्ते । स्त्रिभिः स्तीर्णानीव ख्यायन्ते ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ।

पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वस्त्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानां वम्प्यो वमनाःसीमिका स्वमनादुपजिह्विका उपजिघ्रयः ॥

वस्त्रीभिः पुत्रमशुर्वो अदानम् ।

यदत्त्युपजिह्विका यद्वस्रो अतिसर्पति ।

इत्यपि निगमौ भवतः । ऊर्दरं रुद्रमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्ते दीर्णं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति यवेन । रुद्रं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्रुद्रं मतीनामित्यापि निगमो भवति ॥२०॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन् एनम् । आ त्वा रम्भं न जि-
त्रयो ररभ्मेत्यपि निगमो भवत्यारभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रति-
पिनप्येनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना ग्ना
इति स्त्रीणां स्त्रियःस्त्यायनेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

अमेनाँश्चिज्जनिवत्श्रकर्थ ।

ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोऽनन्वनेत्यपि निगमौ भवतः । शेषो वैतस इति पुंस्त्र-
जननस्य शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मणो वैतसो विनस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम शोपम् ।

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनेत्यपि निगमौ भवतः । अथैने इत्युपदेशस्य ।
अथा ने अग्ने समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना
पत्या तन्वं संसृजस्वोति पुंसः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ॥

स नः सिषक्तु यस्तुरः ।

स नः सेवतां यस्तुरः ।

सचस्वा नः स्वस्तये ।

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिराभिपूजितः स्वस्तीति । भ्य-
सते रेजत इति भयवेपनयोः ॥

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ।

रेजतेऽग्ने पृथिवी मखेभ्य इत्यपि निगमो भवतः । द्वावापृथिवीनामधेया-
न्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा ज्ञाते कवयः को वि-
वेद । विश्वं त्मना विभृतो यद्द नाम वि वर्त्तेते अहनी
चक्रियेव ॥

कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः कथं ज्ञाते कवयः क एने विज्ञानाति सर्वमात्मन-
विभृतो यद्वैनयोः कर्म विवर्त्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्वावापृ-
थिव्योर्महिगानमाचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽ-
नुक्रमिव्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।

जहा को अस्मदीपते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यादादीपते म-
र्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु
कोऽस्मद्गीतः पलायते । निधा पाश्या भवति यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः ।
पाशः पाशयतेविपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमैधा ऋषयो नाधमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्युस्मान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेबहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः ।
अपर्णुद्याध्वस्नं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा । पूर्धि पूर्य देहोति वा मुञ्चास्मा-
न्याशैरिव बद्धान् ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ।

पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति । पर्शु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः
संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणनेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणि-
श्चलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेः । योनिः शितामेति शाक-
पूणिर्विधितो भवति । श्यामतो यरुत्त इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यरुत्तया
कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यतेर्मांसं माननं
वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यादिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदहस उभयाहस्त्या भर ॥

यदिन्द्र चित्रं चापनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दानव्यमद्विवन् । अद्विराट्टणात्पेनेनापि वाक्तेः स्यात्ते सोमाद् इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राधनुवन्त्येनेन । तन्नस्त्वं वि-
त्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुद्यौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।
विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्पर्षाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्तस्त्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्पेषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा । मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णानेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यं स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इत्यास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति मा-
ध्यः । कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य यावापृथिव्याविति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्र-
सृष्टमिश्रं गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवा-
भिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।
सोमराजन्प्र ए आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥

ईषणेनेवैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-

राणि विवासनानि गमनानि वा । कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तन
हन्तन यातनेति । जठरमुदरं भवति जग्धमस्विन्ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय ।

आसिञ्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि पूदिवः सुतानाम् ॥

मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान्वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय
पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् ।
मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेनस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्व-
प्यहस्सु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसनेर्वा स्याद्वि-
परीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमरुषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानव-
न्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि
वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनियं भूतानामभिद्रमणीयं भवद्रमयतीति वा भा-
जनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-
कर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे
इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्तहरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विनतं संह्रियते यदा-
सावयुक्त हरणानादित्यरश्मिन्हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै
त्रेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति । तथापि
निगमो भवति ॥

पुनः समव्यद्वितंतं वयन्ती ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अविभ्युपा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽविभ्युपा गणेन । मन्दू मदिष्णू युवां
स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः सं शूरणासो दिव्यासो अ-
त्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुममीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः सं-
सूनमध्यमाः शीर्षिमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेने सर्वाणि
भूतानि मध्ये चैषां निष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रि-
याणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गनिकर्मणो दिव्या
दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्ग्रन्थध्वानम् ।
श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्ममज-
निमात्रिमश्वाः । अस्त्यादित्यस्तुनिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरदश्वं
वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजंगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम
उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिपम् ।

पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥

कनीनकेव विदूधे नवे द्रुपदे अर्भके ।

बभ्रू यामेषु शोभेते ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कननेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्वयोर्दारुपाद्गोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते अर्भके अट्टे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्रोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

सुवास्त्रा अधि तुग्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसत इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दा-
तवे मघम् ।

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तेरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥१५॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत पि-
याणि । अद्भ्यसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयु-
षीणाम् ॥

उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूढम् । इदमपीतरद्वन्द्व एतस्मादेवाध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामनाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्भ्यसदशान्नं भवत्यद्भ्यसादिनीति वान्नसानिनीति वा । संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शश्वत्तिकनमागात्पुनरागामिनीणाम् ॥

ते वाशीमन्त इष्मिणः ।

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

अभिवहनस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते ।

परितन्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

सुविते सु इते सूने सुगते प्रज्ञायामिति वा । सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इ-
द्विदयने वस्विनि दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयने वनानीति द-
हतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वमुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिवतमश्विना तान् ।
अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अ-
बुबुधत् ॥

दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरू चेति च ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ।

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ।

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपारो उच्यते-
ऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः ।
कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति क-
च्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छद्ः । अयमपीतरो
नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन लायते ॥

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितध्यमस्माद्रहसि क्षणो-
तीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वैः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ॥

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदा मिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो
दिवे दिवे ।

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमादन्तो रक्षितारश्चाहन्यहानि ।
अ्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानाम् । अ्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

युवं अ्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

युवां अ्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय तक्षथुः । युवा
प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा । रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते ।
उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्यते । रजां-
सि चित्रा विचरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर
उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्यते । प्रत्यये हरसा हरः शृ-
षीहीत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचितयन्तः ।

जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा
व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ।

अभ्रीतिं पिबतं पयस उस्त्रियायाः । उस्त्रियेति गोनामोस्त्राविणोऽस्यां भोगा
स्त्रेति च ॥

त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः ।
गोभिः क्राणा अनूषत ।

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ॥

आ तू पिञ्च हरिमीन्द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

आसिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य । हरिः सीमो हरितवर्णः । अयमपीत-
ते हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा
वाग्भिरिति वा ॥

स शर्धदुर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदैवा अपि गुर्धृतं नः ।

स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा मन्नस्यचर्याः
(शिश्रं शनथतेः) अपि गुर्धृतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणव-
न्नजामि । उपं बर्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ।

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि ।
जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजनः । उपधेहि वृषभाय बा-
हुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी म-
हीयम् । उत्तानयोश्चम्वोर्धुर्योर्निरन्तरत्रां पिता दुहितुर्गर्भ-
माधात् ॥

द्यौर्मै पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी
महतीयम् । बन्धुः सम्बन्धनात् । नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा ज्ञायन्त
इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्सनाभय इत्याचक्षते सम्बन्ध इति च । ज्ञातिः सन्न-

नात् । उत्तानयोश्चन्द्रोयोनिरन्तः । उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दु-
हितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः सुखयुः ॥

अथा नः शं योररपो दधात ।

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ।
अथापि शंयुर्बर्हिस्पत्य उच्यते । तच्छंयोरारवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इ-
न्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

अदितिर्दीना देवमाता ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्ज-
नित्वम् ॥

इत्यादितेर्विभूतिमचष्ट एनान्यदीनानीति वा ॥

यमेरिरे भृगवः ।

एरिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।
नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥

अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम
संस्त्यानमास्मिन्पापकामिति नैरुक्तास्तस्यनेत्रा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः स-
ङ्ग्रामेषु । भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् ।
नीचैर्निक्षिप्तं भवत्युच्चैरुच्चिनं भवति । तस्मिमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति ।
श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्रवश्चाऽपि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसां च यूथं च धनं च
यूथं चेति वा । यूथं यैतिः समायुतं भवति ॥

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ।

गृणाति । मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ॥

प्र मन्दिने पितृमर्चता वचः ।

प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचः । गौर्व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥

अत्र ह गोः सममंसतादित्परश्मयः स्वं नामापीच्यमपगतमपचितमपिहित-
मन्तहितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे । गातुर्व्याख्यातः । गातुं रुणावन्नुपसो जनाये-
त्यपि निगमो भवति । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुंसाय मन्मन्नस्यश्च
दंसय इत्यपि निगमो भवति ॥

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिः ।

स तुताव नैनमंहतिरश्नोति । अंहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेर्निरुढोपधाद्विपरीतात् ॥

वृहस्पते चयंस इत्पियारुम् ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हिसाकर्मा । विपुने द्यावापृथिव्यौ
वियवनात् ॥

समान्या वियुते दूरेअन्ते ।

समानं सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तीऽन्तेः ।
ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्युधोत्पथे दृश्यते ॥

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।

ऋधुवन्नयाच्चीऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदा-
त्तम् । प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोर्धतरमनुदात्तम् ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ

अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

अस्यै नः सातय उपभवाहेलमानोऽक्रुध्यन्नरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषण-
माहाजाश्वजा अजनाः । अथानुदात्तम् ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।

दीर्घायुरस्या षः पतिर्नीवतु स शरदः शतम् । शरच्छृता अस्यामोषधयो
भवन्ति शीर्णा अप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होनुस्तस्य भ्राता मध्यमो अ-
स्त्यश्वः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं स-
प्तपुत्रम् ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्हर्षितव्यस्य तस्य भ्राता म-
ध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरनेर्हरतिकर्मणो हरने भागं भर्तव्यो भवतीति वा ।
तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यापमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा
विशपतिं सप्तपुत्रं सप्तपुत्रं सर्षणपुत्रमिति वा । सप्त सृष्टा सङ्ख्या सप्तादित्य-
रश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकनेर्वा चरनेर्वा क्रामते-
र्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति स-
प्तैनमृषयः म्बुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसन्नामान् । संवत्सरप्र-
धान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति सं-
वत्सरः संवत्सन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन् सप्त वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो
हेमन्तो हिमवान्हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणामनर्वमप्रत्युतम-
न्यास्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्याभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तौति ।
पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्म-
णं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । षडर आहुरर्षितामिति षडृतुतया । अराः प्रत्यु-
ता नाभौ । षट् पुनः सहतेः ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय ।

द्वादश प्रथयश्चक्रमेकम् ।

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रदितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽपिताः षष्टिर्न चला-
चलासः ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं
समासेन ॥

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं वि-
भागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सस्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम् ।

संज्ञातं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वां ह्वानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ।

बोद्धृतमो ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु ।

दूतो जवनेर्वा द्रवनेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति । वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसूररुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्दार्थं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।

तद्दार्थं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युस्मभ्यमिति वा ॥
अन्ध इत्यन्ननामाध्वानीयं भवति ॥

आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धः । आमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनरनिर्मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्ध-
न्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदन्तृष्वान्न वि चेतदन्ध
इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती ।

असज्यमाने इति वाध्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ । वनुष्यति-
र्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुषाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति ॥

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढयः ।

दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढयं दुर्धियं पापधि-
यम् । पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङ्केव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुष्यतिरप्येवंकर्म्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति ॥

भन्दना भन्दनेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो
भवति । स भन्दना उदिपतिं प्रजावतीरिति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ।

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ।

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अक्षाः ।

अश्नोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यश्चमत्साः ।

क्षिपतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षिपत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षिपति निगमा इति शाकपूणिः ॥

श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति ॥

स पतत्रौत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरंरुणोज्जातवेदाः ।

स पतत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । ऊ-
तिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति । हासमाने इत्युपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः ॥

वम्रकः पड्भिरुपं सर्पदिन्द्रम् ।

पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ॥

ससं न पक्रमविदच्छुचन्तम् ।

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् ॥

हिता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।

द्विधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ॥

मृगं न त्रा मृगयन्ते ।

मृगमिव द्रात्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहावीरिति च ब्राह्मणम् । वि-
ध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवति । अथमपीतरो वराह एतस्मादेव ।
वृहानि मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमो भवति ।
अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ।

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ॥

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि
सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलयो भवन्ति ।
शर्या इषवः शरमध्यः । शरः शृष्ठातेः । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो
भवति । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति ।
अर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतानि । अर्को वृद्धो भवति सवृत्तः कटुकिन्ना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उदंशमिव येमिरे ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्ये-
मिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वा । पत्नी रथनेमिर्भवति
यद्विपुनाति भूमिम् ॥

उत पव्या रथानामर्द्धिं भिन्दन्त्योजसा ।

तं मरुतः क्षुरपत्रिणा व्यपुरित्यपि निगमौ भवतः । वक्षो व्याख्यातम् । धन्वा-
न्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरोधन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्त्रं
भवति सिनाति भूतानि । येन स्या सिनं भरथः सखिम्य इत्यपि निगमो भवति ।
इत्यामुधेत्येतेन व्याख्यातम् । सत्त्वा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवा ।

वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथापि पशुनामेह भवत्युदात्तः ॥

चिदसि मनासि ।

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अभ्र आ अपः ।

अभ्रे आ अपः । अपोऽभ्रेऽधीति । दुम्नं द्योततेऽर्थशो वान्नं वा ॥

अस्मे द्युम्नमयि रत्नं च धेहि ।

अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

पवित्रं पुनाते । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणाऽमानं पुनते सदे-
त्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इ-
त्यपि निगमो भवति । आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

अतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ।

बहूदकाः । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते ।
सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मां पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मां पुनन्तु ।

इत्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

पुरु त्वां दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव सिवदा ।

तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥

बहुदाश्वान्वोस्वामिवाभिह्वयाम्यारिरमित्रं ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ।

यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरण
आ महस्य । तुदस्येव शरणोऽधिमहतः । स्वञ्चाः सु अञ्चनः । आजुह्वानो
घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थाय पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ ७ ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्द्वन्द्वे शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रवृषे शेष इव निर्वेष्टितोऽ-
स्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्या-
तमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत्त प्रवृषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिप-
योऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भवसि संपतरश्मिः ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि व्युनानि विहान् ।
तं त्वां गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् ।
अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वां स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो
भवति । निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृषिः ॥

आघृणे सं संचावहै ।

आगतहृणे संसेवावहै । पृथुज्याः पृथुजवः ॥

पृथुज्या अमिनादायुर्दस्योः ।

प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रज्ञस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथयुम् ॥

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रच्युत एने अग्निः

समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्याजनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदर्शनं
गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशत्तम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहैत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति
वा कान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेषात
इति वा कणैहतः कान्तिहतः । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्य-
न्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरां-
स्युच्यन्ते । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो
भवति । यमक्षितिमक्षितयः पिबन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति । तथापि निगमो
भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति । अधिगुर्मन्त्रो भवति । गन्धधिरुतत्वात् ।
अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वाद्दधिगो शमीध्वं सुशमि शमी-
ध्वं शमीध्वमधिगविति । अग्निरप्यधिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यधिगो शचीवः ।

अधृतगमन कर्मवन् । इन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव ओहमिन्द्रायेत्यापि निगमो
भवति । आङ्गूषः स्तोम आघोषः ॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ।

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

आपान्त मन्युस्तृपलं प्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छर्मा ऋजीषी ।

सोमो विश्वाच्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपातितमन्युस्तृप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा । धुनि-
धूनोतेः । शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य
पूयमानस्थातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमः । अथाप्यैन्द्रो नि-
गमो भवत्यृजीषी वज्रीति । हयोरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना भ्राष्ट्रे हिता

भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । बद्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति मानानि दध्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दध्नुवन्त्यर्वागैवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् । श्मशा शु अश्रुत इति वा श्माश्रुत इति वा ॥

अव श्मशा रुध्वाः ।

अवारुधच्छमशा वारिति ॥ १२ ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुर्वा वशोऽस्याः । अप्सरा अप्सारिण्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानयिं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभन्तस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्वा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शानामित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिष्येष्मर्भवति ॥ १३ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽऽधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरपुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यतेः । वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार । वाजपस्त्यं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम् । अश्याम वाजगन्ध्यमित्यपि निगमो भवति । गन्ध्यं गृह्णातेः । ऋज्जा वाजं न गन्ध्यं युषुषन्नित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृतयानः । पाकस्थामा कौरियाण इत्यपि निगमो भवति । तौरयाण-तूर्णयानः ॥

स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ।

इत्यपि निगमो भवति । अहूयाणोऽहूतियानः । अनुष्टुपा ऋणुह्यहूयाणेत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

प्रत्युतः स्तोमान् । व्रन्दी व्रन्दतेर्भृदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धानि शुष्णस्य चिद्भिन्दिनो रो-
रुवहना ।

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धानि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित्वा रोरुयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा । अब्रदन्त वीलिनेत्यपि निगमो भवति । वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणो पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपत्ताः । पसः सपतेः स्पृशति कर्मणः ॥

मा नो मधेव निष्पपी परा दाः ।

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते । तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुम्पते ॥ १६ ॥

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥

कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति । निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तौ यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । सवभृथोऽपि निचुम्पुण

उच्यते नीचैरस्मिन्कणन्ति नीचैर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यऽपि निगमो भवति । निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥

सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादुः पद्यतेः ॥

आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरंस्य निर्णिजो न मुच्यते ।

आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम् । बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्द-
कर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्यो-
तिष्को वा ॥ २० ॥

अरुणो मासकृद्दृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।
उज्जिहीते निचाय्या तष्टैव पृष्ठ्यामयी
वित्तं मे अस्य रौदसी ॥

अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चाऽर्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा
वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणामभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति
चन्द्रमाः । तक्षणुवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । आदित्योऽपि
वृक उच्यते यदा वृङ्क्ते ॥

अजौहवीदश्विना वर्तिका वामासो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

आह्वयदुषा अश्विना वादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ।
श्यापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

वृकश्विदस्य वारुण उरामथिः ।

उरणमथिः । उरण ऊर्णावान्भवत्यूर्णा पुनर्दृणोतेरूर्णोतिर्वा । वृद्धवाशिन्यापि
वृक्पुच्यते ॥

अतं मेषान्वृक्यै चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ।

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥२१॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृथा ।

जोषवाकं वदंतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्रीथोऽथ योऽयं जोषवाकं व-
दति विज्ञञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीथः । कृत्तिः कृन्तनेर्षशो
वान्नं वा ॥

महीव कृत्तिः शरणा तं इन्द्र ।

सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव
सूत्रमप्युपमार्थे वा । कृत्ति वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदा गहीत्यपि निगमो
भवति ॥

श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ।

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः
कृतवान्वाशीर्नामकः । सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अहृतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहृतिरूर्मिरिव नावमावधी-
त् । ऊर्मिरूर्णोतिः । नौः प्रणोत्तभ्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाभ
स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो इति सप्तम्याम् ।
शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मादिति पञ्चम्याम् । उरुष्य-
ती रक्षाकर्मा । अघायि प्रथमाबहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

हविषां जारो अपां पिपार्तिं पपुरिर्नरा ।

पिता कुटंस्य चर्षणिः ॥

हविषापां जरयिता पिपार्तिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पूरुतहूतेनेत्यपि निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति । कपूयामिति पुनातिकर्मकुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरां ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथतेः) प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराप्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोढुमीमैव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणो हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहस्रो यानि

दधिषे ।

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्रमंहसस्त्राणं धनुर्वा कवचं वा । कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमरमंचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणाम् ॥

प्रीणीताश्वान्सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अवतोऽवा-
तितो महान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रामिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः
कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुण्ठातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्माद्देव

सञ्चय आचितमात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा
सङ्ग्राममुपमिमीते । काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते
जिह्वा कोकुवा कोकूपमाना वर्णान्वदतीति वा कोकूपतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।
जिह्वा जोहुवा । तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं ज-
तेत्याविपर्ययः ॥ २६ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुत्तरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

सुदेवस्त्वं कल्पाणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्ध-
वः (सिन्धुः स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्त्रीतांसि तानि ते काकुदमनुत्तरन्ति
सूर्मि कल्पाणोमि स्त्रोतः सुषिरमनु यथा । बीरिटं तैटीकिरन्तरिचमेवमाह पूर्वं
वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो
भवति ॥ २७ ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विरपतीव बीरिटं इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वदूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बी-
रिटमन्तरिचं भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजा-
नौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिदूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा
च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्निपुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा ।
अच्छाभेरानुमिति शाकपूणिः । परीं सीमिति व्याख्याताः । एनमेनामस्या अस्ये-
त्येतेन व्याख्यातम् । सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्रमेयादित्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुषा-
दायात्पक्रमौषधमागच्छत्विति ॥ २८ ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

त्वमंगने शुभिस्त्वमांशुशुचिणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥

त्वमग्ने शुभिरहोभिस्त्वमांशुशुचिणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ।
चणिरुत्तरः चणोतेराशु शुचा चणोतीति वा सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । प-
ञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्पसंयोगः आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकी-
षितत्र उत्तर आशुशोचपिपुरिति । शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः
शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् । काशिर्मुष्टिः
प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्सङ्गृभणा मघवन्काशिरित्तै ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनात् । राधः कूलं
निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेर्विपरीताह्योष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्स-
ङ्गृभणासि मघवन्काशिरित्ते महान् ॥

अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड परिक्रानं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अरुणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो बलो वृणोतेर्वृजो व्रतत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या-
माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अरुणोन्निरजे गाः ।
सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा
बहनाद्वाचो वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्बृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवंतः सल्लूकं चकथ ब्रह्महिषे तपुषि हेतिमंस्य ॥

उद्धर रत्नः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं
प्रतिशृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं सैलुब्धं भवति
पापकामिनि नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात्सर्नेरभ्यस्नात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ॥

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानम् ।

सुखपयसं सुखमस्य पयः । विस्त्रुह आपो भवन्ति विस्त्रवणात् । वया इव
रुहुः सप्त विस्त्रुह इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओपधयो भवन्ति विरोहणात् ।
वीरुधः पारयिष्णव इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्दाभमभ्रवानदाभमभ्यशनेन
दभ्नोतीति । नक्षद्दाभं तनुरिं पर्वतेष्टामित्यपि निगमो भवति । अस्कृधोपुरकृध्वायुः ।
कृध्विति ह्रस्वनाम नरुत्तं भवति । यो अस्कृधोपुरजरः स्वर्वानित्यपि निगमो भवति ।
निशृम्भा निश्रथ्वहारिणः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनाश्रियम् ।

देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्वहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियम् । वृबदु-
क्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति वृबदुक्थो वा । वृबदुक्थं हवामह
इत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरूदरेष्विति वा । ऋदूद-
रेण सखया सचेयेत्यापि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।
पुलुक्रामः पुरुक्रामः । पुलुक्रामोहि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति । असिन्वती अ-
सङ्खादन्त्यः । असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः कम्पनाः
क्रिमयो भवन्ति । मोषथा वृत्तं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति । भाऋजीकः
प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति । रुजाना नद्यो
भवन्ति रुजान्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिषं इन्द्रशत्रुरित्यापि निगमो भवति ।
जूर्णिर्जवनेर्वा द्रवनेर्वा दूनोनेर्वा । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्ष्णीत्यपि निगमो भवति ॥

परिं घंसमोमनां वां वयो गात् ।

पर्यगादां घंसमहरवनायानम् ॥ ४ ॥

उपलप्रक्षिप्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा । इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुभिच्छे-
केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ५ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिम
इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम पितुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणीं सक्तुकारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा ।
नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् ।
इन्द्रायेन्दो परिस्रवेत्यध्वेषणा ॥

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति ।

उपस्थे । प्रकलाविद्वणिगभवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मि-
माना इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजाति । सिषक्ति पूषा अभ्य-
र्धयज्जेत्यपि निगमो भवति । ईक्ष ईशिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि
निगमो भवति । क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि
निगमो भवति ॥ ६ ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः ॥

अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः ॥

अस्मे संमानेभिर्वृषभ पौंस्यैभिः । अस्माभिरित्यर्थः ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

अस्मे आराञ्चिद्वेषः सनुतर्युयोतु । अस्मदित्यर्थः ॥

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः ॥

अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पाथा व्याख्यातम् । इयेनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यापि निगमो भवति । सर्वाग्निं प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सर्वाग्नीत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विद्वथानि वेदनानि । विद्वथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

श्रायन्त इव सूर्ये विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाग्नीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेन । ओज ओजतेवोऽजतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा श्रपणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्छादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ।

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीः । जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विज्ञो महित्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति ॥

देवो देवान्या कृपा ।

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वांघा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताउजामातुः । विजामातेति

शश्वद् दक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता
जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः सं-
योगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजनेः स्यं शूर्पं स्यतेः ।
शूर्पमशनपवनं शृणानेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जन-
यामि नव्यं नवतरम् । ओमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

सोमानं स्वरंणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः ।
कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं
मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मण-
स्पते ॥ १० ॥

इन्द्रासोमा समवशांसमभ्यंघं तपर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव ।

ब्रह्माद्विषे क्रव्यादेँ घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेनिर्हंसितोपसर्गं आहन्तीति । तपुस्त-
पतेः । चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्माद्विषे ब्राह्मणद्वेषे
क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय । क्रव्यं विकृताज्जायत इति नैरुक्ताः । द्वेषो
धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति
चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभैन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्तासि विध्यं रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कुरुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनात्तन्नुर्वा जालं
वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणौन गतभयेन हस्तिनेति
वा । तृष्वीमनु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । अस्ति-
तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्तमैस्तृप्तमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमिः क्रव्ये
भेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः कामतेर्वा ॥

अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ।

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते व्या-
धिर्वा भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवति । अमनिरमामयी मतिरात्मम-
यी । ऊर्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनीत्यपि निगमो भवति । श्रुष्टीति द्विप्र-
नामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥

तां अध्वर उगतो यक्ष्यग्न श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ।

तानध्वरे यज्ञ उगतः कामयमानान्वजाग्ने श्रुष्टी भगं नासत्यौ चाश्विनौ ।
सत्यायैव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीस्तःकः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमि-
न्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
इयामू नु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति । रुशदिति वर्णनाम रोचते-
र्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशदृशि पात्र इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोतेः ।
सुदन्नः कल्याणदानः । त्वष्टा सुदन्नो वि दधानु राय इत्यपि निगमो भवति । सुवि-
दन्नः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदन्नेभिरर्वाङ्कित्यपि निगमो भवति । आ-
नुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति ।
तुर्वणिस्तूर्णवानिः । स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंस्य इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणा
देवो भवति गीर्भरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ।

अमुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमिका देवगणा ये रसेन
पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्नेत्यातिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिः ।

अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा ॥

यादृशिमन्धायि तमपस्ययां विदत् ।

यादृशेश्चायि तमपस्ययाविदत् ॥

उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ।

उस्र इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥

प्रवोऽच्छां जुजुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वं अग्रियोत वांजाः ।

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्ररण्येनेति वाग्रसम्पादि-
न इति वा । अपि वाग्रमित्येतदनर्थक्रमपबन्धमाददीत् ॥

अद्दीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवीषि चनो दधिष्व पचतोत

सोमम् ।

अद्दीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवीषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्ननाम । पच-
तिर्नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो भवति । अपि वा
मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति । पु-
रोडा अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति । ऋतस्य हि
शुरुधः सन्ति पूर्वोरित्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्पथ्यमि-
तो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्ञ्भूतीरापो भवन्ति शब्द-
कारिण्यः । मरुतो जज्ञ्भूतीरिवेत्यपि निगमो भवति । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतो-
ऽप्रतिस्खलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति । शाशदानः
शाशाद्यमानः । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सृप्रकरत्नमूतय
इत्यपि निगमो भवति । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ । सुशिप्रमेतेन व्याख्या-
तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति । शिप्रे हनू नासिके वा । हनु-
र्हन्तेर्नासिका नसतेः । वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति ।

धेना दधातेः । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति ।
द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः । परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा अग्निः
सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक्र आक्रमणात् । अक्रो न बभ्रिः समिधे म-
हीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उरु कुर्वाणः । दूत ईपसे प्रदिव उराण
इत्यपि निगमो भवति । स्तिपा आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभ
स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिपापालन उपस्थितान्पालयतीति वा ।
स न स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति । जवारु जवमानरोहि जर-
माणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरुप आरुपिनं जवार्वित्यापि निगमो भवति ।
जरुथं गरुथं गृणातेः । जरुथं हन्यन्ति राये पुरन्धामित्यपि निगमो भवति । कु-
लिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ।

स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्धो भवत्ययमपीतरः स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्धं काये ।
अहिः शयत उपपर्वनः पृथिव्याः । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानिकर्मणः ॥ १७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्धामि समार्षि
स्तुतेः । बर्हणा परिवर्हणा । बृहच्छूवा असुरो बर्हणा रुत इत्यपि निगमो भ-
वति ॥ १८ ॥

यो अस्मै धंस उत वाय ऊधनि सोमं सुनोति भवति युमौ अहं ।

अपाप शक्रस्तुतनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥

धंस इत्यहर्नाम प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोरुथ उद्धतरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा ।
ज्ञेहानुप्रदानसामान्याद्वात्रिरप्युध उच्यते । स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं
सुनोति भवत्यह दोतनवान् । अपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्तानादुपेतम-
लङ्कारिणुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभापितारं मघवा यः कवासखो यस्य कूप-
याः सखायः ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृह्ला वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

निरविध्यदिज्ञाबिलशपस्य दृढानि ध्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्यन्नर्णस्यपां चरध्वै ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियेधा इति वा क्रममाणाधा इति वा । गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णस्यपां चरणाय । भूमिभ्राम्यतेः । भूमिरस्पृषिकृन्मर्त्यानामित्यापि निगमो भवति । विष्पितो विप्राप्तः । पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन्नित्यापि निगमो भवति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यंतु राये नाभानो अस्मयुः ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टाधनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानः । रास्पिनो रास्पी रपनेर्वा रसतेर्वा । रास्पिनस्यायोरित्यापि निगमो भवति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । आ व ऋञ्जस ऊर्ता व्युष्टिष्वित्यापि निगमो भवति । ऋञ्जुरित्यप्यस्य भवति । ऋञ्जनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वसू प्राप्तवसू । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यापि निगमो भवति ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा । शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाणे इन्द्र भूरिं वामम् ।

दददिन्द्र बहु वननीयम् ॥

एधमानद्विच्छुभयस्य राजा चोष्कूयते विश्वा इन्द्रो मनुष्यान् ।

व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् । सुमत्स्वपमित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मै धायि मन्म ।

उपप्रैतु मां स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रः । दिविष्टिषु
दिव एषणेषु ॥

स्थूरं राधः श्रुताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरनु स्थवीर्योसमुपसर्गो लुप्तनाम-
करणो यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा । कुरुः
कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुण्णानेर्विकुषितं भवति । दूतो व्याख्यातः ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो
भवति ॥ २२ ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यामितो वा । महौ अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि
निगमो भवति ॥

स्तवे वज्रयृचीषमः ।

स्तूयते वज्रयृचा समः । अनर्शरातिमनश्शीलदानमश्नीलं पापकमश्रिमद्विष-
मम् । अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहीत्यपि निगमो भवति । अनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा
बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैर्चनीयैः स्तोमैः । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्थतेः ॥

असाम्योर्जो विभृथा सुदानवः ।

असुसमाप्तं बलं विभृत कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भू-
र्णिविव मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत् इति । गल्दा धमनयो
भवन्ति गलनमासु धीयते ॥

आ त्वां विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ।

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धमनीनामित्यन्वर्थः ॥ २४ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जळहवः ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यम-
ध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचन् । बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति
वा ॥ २५ ॥

यवं वृकैणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्त्रा । अ-
भि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥

यवमित्र वृकैणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् । ला-
ङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बनेर्वा । अन्नं दुहन्तौ म-
नुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रः ।
बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा
द्विगुणं कामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटां अहृदृश उत क्रत्वा पणोरभि ।

इन्द्रो यः सर्वान्बेकनाटानहृदृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न परा-
णीति वाभिभवति कर्मणा पणैश्च वणिजः ॥ २६ ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हयात् ।

कद्धं स्थ हवनश्रुतः ॥

जीवतो नोऽभिधावनादित्याः पुरा हननात्क नु स्थ ह्वानश्रुत इति । मत्स्यानां
जालमापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदके स्थन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भ-
क्षणायेति वा । जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वा । अंहुरोऽहस्वानं-
हूरणमित्यप्यस्य भवति । कृण्वन्नंहूरणादुर्वित्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः क्वयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।

सप्तैव मर्यादाः क्वयश्चकुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नहस्वान्भवति । स्तेयमतस्या-

रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापाणं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृ-
तोद्यमिति । बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

बतो बलादनीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विज्ञा-
नीमः । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा
व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च । वाताप्यमुदकं
भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रमित्यपि निगमो भवति ॥

वने न वायो न्यधायि चाकन् ।

वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा । वेति च य
इति च चकार शाकल्पः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः । रथर्य-
तीति सिद्धस्तप्त्रेभू रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि निगमो भ-
वति ॥ २८ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ॥

असङ्क्रमणम् । आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चा-
धवमित्यपि निगमो भवति । अनवब्रवोऽनवच्छिप्तवचनः । विज्ञेषकृदिन्द्र इवानव-
ब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥

अदायिनि काणे विकटे । काणे विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कण्ठतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः । कण्ठतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण्ठतीति । मात्राणूभावा-
त्कणा दर्शनाणूभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्या-
द्विपरीतस्य विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ सदानुवे शब्दकारिके । शिरिम्बि-
ठस्य सत्त्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे । बिठमन्तरिक्षं बिठं बीरिटेन व्याख्या-
तम् । तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामः । अपि वा शिरिम्बिठो मारुदाजः

कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्टूवा चातयाम-
श्चातयतिर्नाशने । पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः
शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातायिता
यातूनाम् । इन्द्रो यतूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्त्त-
नदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यापि निगमो भवति । करूलती कृत्त-
दती । अपि वा देवं कं चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यन् ॥ ३० ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा ।

वामं पूषा वामं भगां वामं देवः करूळती ॥

वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात् । तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकः । अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ॥

दनो विशं इन्द्रं मृध्रवाचः ।

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्रं मृध्रवाचः कुरु ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्थते ।

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्थते संशिशरिषुः । इदंयुरिदं कामयमानः ।
अथापि तद्दुर्धे भाष्यते वसुयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसुयुरि-
न्द्र इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्नेन तपन्ति धर्मम् ।

आ नो भर् प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः
किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुह्ने न तपन्ति धर्मं हर्म्य-
म् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यती-
ति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदकी वा योऽयमे-
वास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दकी वा प्रार्दय-
त्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तग्भे । नैचाशाखं नीचाशाखो नचैः-
शाखः । शाखाः शक्तेः । आणिररणात् । ते नो मघवन्नन्धयेति रध्यति-
र्वशागयने । बुन्द इषुर्भवाति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति
वा ॥ ३२ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसैस्कृत ऋदूपे चिद्वदुवृथा ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता
ने बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ वर्दूपे अर्दनपा-
तिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ
शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ३३ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्रमोदनम् ।

इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्रमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वा-
ततम् । वृन्दं बुन्देन व्याख्यानं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा
अहरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासेऽर्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । उ-
ल्बमूणोतिवृणोतिर्वा । महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवति । ऋवी-
समपगतभासमपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥

हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमशिवनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घंसमहरवारयेथामन्नवतीं चास्या ऊर्जमधत्तम-
ग्नये योऽयमृवीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं स-
र्वनामानम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृ-
थिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ स्तौति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

नैगमकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ निरुक्त उत्तरपट्टप्रारम्भः ॥

अथातो दैवतम् ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्-
दैवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामर्थप्रत्य-
मिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षरुताः
प्रत्यक्षरुता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षरुताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्र-
थमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ।

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः ।

इन्द्राय सामं गायत ।

नेन्द्राहृते पवते धाम किं चन ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वौचम् ।

इन्द्रे कामा अयंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षरुता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

त्वमिन्द्र बलादधि ।

वि न इन्द्र मृधो जहीति ॥

अथापि प्रत्यक्षरुताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षरुतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदन्यहि शंसत ।

कण्वा अभि प्र गायत ।

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो
वैकुण्ठो लवसूक्तं वागाम्भृणीपमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि
स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते ।
अथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चामुखेन सुश्रुत्कर्णा-
भ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथा-
भिशापौ ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।

अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।

तमं आसीत्तमंसा गूळहमग्रै ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मीति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवल्लाघो भवति केवलादी ।

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेशमेति ॥

एवमक्षसूक्ते दूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां
मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं
वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रापोदेवता वास्ति स्वाचारो बहुलं लोके
देवदेवत्यमतिधिदेवत्यं पितृदेवत्यम् । यज्ञदैवतो मन्त्र इति अपि ह्यदेवता देवतावत्

स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्वोषधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ इन्द्रानि । स न मन्येतागन्तू-
निवार्यान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा
बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां
प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाभ्याञ्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरे-
तरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमा-
त्मेष्वत्र आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः
पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिच्छस्थानः सूर्यो दुस्थानः । तासां माहाभाग्या-
देकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्व्रह्मो-
द्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि ।
यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं
सम्भोगैकत्वं चोपोक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् ।
सम्भोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्याञ्च सम्भोगोऽ-
ग्निना चेतस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्बुद्धि स्तुतयो
भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ॥

ऋष्वा तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू ।

यत्संद्भृग्भणा मधवन्काशिरित्तै ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि ।

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तै ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अद्धीन्द्र पिबं च प्रस्थितस्य ।

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यते, पुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः
पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्बुद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यत्वेन

स्तूयन्ते यथान्नप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त
इत्युच्चैतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति प्रावस्तुतिः । यथो
एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विन-
मिति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव ।
होतुश्चिःपूर्वे हविरद्यमाशतेति प्रावस्तुतिरेव । अपि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुष-
विधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥७॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः ।
अथैतान्यग्निभक्तीन्पयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम
ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्रायी पृथिवीलेति स्त्रियः । अथास्य
कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किं चिद् दार्ष्टिंविषापिकमग्निक-
र्मेतत् । अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आश्रवैष्णवं
हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतपीषु विद्यते । अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः ।
तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्वितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां
गोपायितादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्वितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः
पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवे-
भ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद्
ध्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्पन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिषुप्यञ्चदश-
स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथा-
स्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मेव तत् । अथास्य
संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो
विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च
पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्पत्सौ लोकस्तृतीयसवनं
वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने

याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किं चित्प्रव-
ल्लितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणोति संस्तवः । एतेष्वेव स्थान-
व्यूहेष्वृतुछन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयित । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं
सामेति पृथिव्यापतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाकरं सामेत्यन्तरिक्षा-
यतनानि । शिशिरोऽतिछन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवंतं सामेति शुभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दोऽसि छादनास्तोमः स्तवनाद्यजुर्पजतेः साम सग्मितमृचा
स्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायनेः स्तुतिकर्मणास्त्रिगमना वा विपरीता
गायतो मुखानुदपतादिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्सनाता भवति स्त्रिह्यतेर्वा स्यात्का-
न्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः । ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च
कुञ्जश्च कुजतेर्घोञ्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनाद् गायत्रीमेव द्विपदां सतीं चतुर्थेन पा-
देनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् । बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टु-
प्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिणा स्यात्तीर्णनमं छन्दस्त्रिवृद्भजस्तस्य स्तोभनीति वा ।
यत्त्रिरस्तोभत्तन्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जगल्पमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णान्तरा विराधनादू-
नान्तरा विप्रापणादधिकान्तरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गेतिक-
र्मणः । इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूषिष्ठाः
काश्चिन्नपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय
वृत्रतुर इन्द्रायौहोमुच इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयँसि तु संमानानाद्यत्तु
संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्षभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृ-
त्रहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयँसि तु सामानानाद् व्यञ्जनमात्रं
तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं
पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥ अग्निः पृथिवीस्था-
नस्तं प्रथमं ध्याख्यास्यामः । अग्निः कश्मादप्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं
नयति सन्नममानः । अक्रोपनी भवतीति स्थौलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति ।
त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद् दग्धाद्वा नीनात् । स ख-
ल्येतेरकारमादत्ते गकारमनस्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्यं देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो ध्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेहोतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।

स देवाँ एह वक्षति ॥

अग्निर्यः पूर्वेर्ऋषिभिरीलितव्यो वन्दितव्योऽस्याभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् ।
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नसतिराप्रोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्र्य उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्याग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मान्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निनिपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जातेजाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्यशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो बर्हिरासदे ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्वानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिरासीदिति । तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किं चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः । अभिप्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् । अधासावादित्य उदुत्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवेते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यूनः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिःश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ॥ तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वा अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥

प्रब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वधितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः क्षपार्थादुपदस्य-

न्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्वाधूनोदपः काष्ठा
 अभिनच्छम्बरं मेघम् ॥ अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां रो-
 हेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्च क्षीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमाहते
 शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत
 आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं
 शंसति । अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि
 ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्यो ऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी
 भवति । आ यो द्यां भात्यापृथिवीमिति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ।
 अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति । दिवि पृष्टो अरोचतेति । एष
 हि दिवि पृष्टो अरोचतेति । अथापि हविष्पान्नीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी
 वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः
 शरणाभिमहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन
 उपादीपमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यात् । उदीचि
 प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिसृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय-
 संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते । अथाप्याह वैश्वानरो यतते
 सूर्येणेति । न च पुनरात्मनात्मानं संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इममा-
 दधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव-
 मवक्ष्यत् । अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि
 वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु
 वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीति
 विपयेषीति । अग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निर्कर्मणा चैनं
 स्तौतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहंभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसना दिवमुत्पत-
न्ति । त आ ववृत्तन्त्सदनादृतस्यादिदधृतेनं पृथिवी
व्युद्यते ॥

कृष्णं निरपणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते
पदामृतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी
व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ॥ अथापि ब्राह्मणं
भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टं
वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्गस्मिभिः पर्यावर्तन्तेऽथ वर्ष-
तीति ॥ यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षिन इत्याम्नापवचनादेतद्भवति ॥ यथो
एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य
एककपालः पञ्चकपालश्च ॥ यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि
ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर
इति ॥ यथो एतन्नित्रित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विद्भ्यो
मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ॥ यथो एतच्छान्देमिकं
सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग््नयः
प्रज्ञमिताग््नयो वा प्रज्वलिताग््नयो वा तैरभिहुतो भवति ॥ यथो एतद्द्विष्पान्तीयं
सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय
च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथ-
न्त । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अंगृष्णत विशो राजानमुप तस्युर्ऋग्मियम् ।

आ द्रुतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तारिच्छलोक आसीना महान्त इति वागृह्यात्

माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनीयमि-
ति वा पूजनीयमिति वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यादिवस्वान्विवास-
नवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमार्हतारमाह । मातरि-
श्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वासिति मातर्याश्वनितीति वा ॥ अथैनमेताभ्यां सर्वाणि
स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्र्वरंति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः
सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पा-
दिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरति त्वरमाणः । त-
स्योत्तरा भूपसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमैः हि दिवि देवासो अग्निमजीजनच्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।

तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजनयच्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरा-
पूरणं तमकुर्वन्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । यदस्य दिवि
तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौति । अथैनमेतयादित्यी-
कृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदैः नमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापंश्यन्भुवनानि विश्वा ॥

यदैः नमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः
श्रयतिकर्मा धु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्यो-
न्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ।
अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परंश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शोकुरित्सधमादं सर्वायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वौचत् ॥

यत्र विवदेते दैध्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां की न इदं विवक्ष्यतीति । तभ्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्चः ।

तावद्धात्युप यज्ञमायन्त्राद्गणो होतुरवरो निषीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्च-ञ्ज्योनिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्त्राद्गणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् । होतृत्रपस्त्रनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेपोति । इममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वीत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरी निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेने-
नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति
वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीलते । याचन्ति स्तुवन्ति
वर्षयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा
बलकृतिरोजसो ज्ञातमुत मन्य एनमिति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाह्वेष
पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोरन्तरग्निं जज्ञानेत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृत-
याज्ञेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति ।
अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकूप्यिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः
प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति । यथो
एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतदोजसो ज्ञात-
मुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह
सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्वित्जो
ऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो
अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति
भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपानाणाम् । यथो-
एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभि-
रित्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव
तद्भवति ॥ २ ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूयां धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥

मेद्यन्तु ते बहुषो वोढारो यैर्यास्यरिष्यन्द्दीभवापूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं
नेष्ट्रीयाद्विष्ण्यात् । धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवः । धिषणा वाग्धिषेर्दधात्यर्थे
धीसादिनी वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

अथात आप्रियः ॥ आप्रियः कस्मादाप्रोतेः प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणा-
तीति च ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् । तस्यैषा
भवति ॥ ४ ॥

समिद्धा अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह
मित्रमहश्चिकित्वाँश्चतनारोस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति
कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा
भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं
जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्त्र उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधि-
वनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वां समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञसृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्या-
णजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्थय देवान्मो यज्ञं गमय ॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति
शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः ।

य सुकृतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हृव्या ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यन्नियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं
धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतारणि चेति वा तान्त्राणि
चावापिकानि चेति वा ॥

ईल ईष्टेः स्तुतिकर्मण इन्धनेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

आहूयमान ईलितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहतोषणस्त्वं देवाना-
मसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एना-
न्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वार्धाष्ट इति वा यजीयान्य-
ष्टुनरः ॥

बार्हिः परिवर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं बार्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं बार्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बार्हिः पूर्वा-
ह्णे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमु-
हतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतस्तेवि-
तव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥

व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुशो-
भिषमायाः । वरतममङ्गमूरु । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा वि-
श्वमाभिरेति । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चौषा ध्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति

भूतान्यवश्यापेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशां दधाने ॥

सेष्मियमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदनामिति वा न्यासीदतामि-
ति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने
अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेऽर्जलतिकर्मणः । पेश इति रूपना-
म पिशनेर्विपिशितं भवति ॥ दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च
मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशां दिशन्तां ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य
यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्र-
दिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विवळं मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

एतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यव-
दिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ।

त्वष्टा तूर्णमभ्रुत इति नैरुक्तास्त्रिवेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोति-
कर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशाङ्गुवनानि वि-
श्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि
विद्वान् ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य हो-
तरिषितो पत्नीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिकस्वष्टेत्याहुर्मध्यमे
च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्यानामूर्ध्वः स्वयंशा उप-
स्थे । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोष-
येते ॥

आविरावेदनान्तत्यो वर्धते चारु रासु । चारु चरतेजिह्वं जिहीतेरूर्ध्व
उच्छिनो भवति । स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् ।
प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति
वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपाव सृज त्मन्यासमञ्जन्देवानां पार्थ ऋतुथा हवीषि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवीषि कालेकाले ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च ।
तत्को वनस्पतिः । यूप इति कात्थक्यो ऽ ग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा
भवति ॥ १७ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यहा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
यदूर्ध्वं स्थास्यति द्रवणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।

प्रदक्षिणिद्रग्नया नियूथं ऋतस्यं वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

देवैभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णा ऋतपर्णापि वीपमार्थे स्याद्विरण्यवर्ण-
पर्णोति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठै-
ऋजुनमैः रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वनस्पते रञ्जनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा दिधिषो हवीषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

वनस्पते रञ्जनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रज्ञानन्वह
देवान् यज्ञे दातुर्हवीषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतस्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा
स्वाहुनं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदि-
श्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ॥ अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः आग्नेया
इत्येके ॥ २१ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञो ऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता
इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्य-
परमृतवो वै प्रयाजा ऋतवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं
पशवो वै प्रयाजाः पशवो ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा
वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै

प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आग्नेया इति तु स्थितिः ।
 भक्तिमात्रमितरत् । क्रिमर्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा
 ध्यायेद्वषट्कारिष्पन्निति ह विज्ञायते ॥ तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि । तेषां
 वासिष्ठमात्रेयं वाध्व्यूश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं देर्घतमसं
 प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतो ऽ नुक्रमिष्यामः ।
तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन् ।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यत्रे विदथे वीर्याणि मा
नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चौरुक्ष्यण ऋभूणां राजेति
वा मरुतश्च परिख्यन् ॥ शकुनिः शक्रोत्पुन्नेतुमात्मानं शक्रोति नदिनुमिति वा
शक्रोति तक्रितुमिति वा सर्वतः शङ्करो ऽ स्त्विति वा शक्रोतेर्वा । तस्यैषा
भवति ॥ २ ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयंति वाचमरितेव नावम् ।
अश्वो वोढ्हां सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।
शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छति
इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा । सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं
सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता वा ।
शेषमृच्छतीति वारि वारयति ॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदाभिभा
विश्व्यां विदत् ॥

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमारयितेव ना-
वम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः । मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गि-
रत्यनर्थानिति वाङ्गलमङ्गवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मां गच्छत्विति वा ।
मा च त्वा का चिदाभिभूतिः सर्वतो विदत् । गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलो ऽ-

भिववाशे । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम
गृणानिः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः ।
मण्डपतेरिति वैयाकरणेण मण्ड एषामोक्त इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा
भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शिष्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

संवत्सरं शिष्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ऽ ब्रुवाणा अपि वीपमार्थं स्याद्
ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रतितां प्रावादिषुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो व-
र्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा
तुष्टाव । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।

मध्ये हृदस्यं प्लवस्वं विगृह्यं चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षा अशुवत एनानिति वाभ्यशुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मां वृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्धतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणोजा
इरिणे वर्त्तमानाः । इरिणं निभ्रृणशृणानेरपार्थं भवत्यपरता अश्मादोषधय इति
वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो

मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकपेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव ।
विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् । प्रशंसत्येनान्प्रथमया
निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिदूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णानिर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्भ्यः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय
सोमिनः ॥

प्रवदन्त्वेने प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्भ्यः पर्वता अदर-
णीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः शृणोनेर्घोपो घुष्यते । सोमिनो
यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिन्धावधिं क्षियतो भाव्यस्य ।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥

अमन्दान्स्तोमान्बालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्बास्मा
अलं भवतीति वाम्बास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे
मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो
यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसा-
मिच्छमानः ॥ १० ॥

यज्ञसंयोगाद्वाजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगानुद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमा-
गामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणो ऽ स्मि-
स्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

वनस्पते वीद्विङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः

सन्नद्धो असि वलियस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं दुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्टितं स्थावरं ज-
ङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजीषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध
शत्रून् ॥

इषुधिरिषूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापात्रियमाणः शब्दा-
नुकरणं वा । सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसून
इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेतिं परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विहान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परिन्नायमाणो हस्तघ्नः
सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रज्ञानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषाराथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति

रथमयः ॥

रथे तिष्ठन्नयानि वाजिनः पुरस्तात्सती यत्र यत्र कामयते सुवारथिः कल्याण-
सारथिरभीशूनां माहिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्नो ऽ नुयच्छन्ति रश्मयः ॥

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति
॥ १६ ॥

धन्वंना गा धन्वंनाजिं जयेम धन्वंना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वंना सर्वाः प्रादिशो जयेम ।

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वान्तेः सम्भदो वा मदतेः ॥

ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयनीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इषुरिषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मं यंसन् ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः स-
न्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रा-
स्मभ्यमिषवः शर्मं यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु ॥

अश्वान्नीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावाद्वा-
क्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्त्वशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वान्जानि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥

आजन्ति सानून्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायः ।
जघनानि चोपघ्नति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वान्जानि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वा-

न्समत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥

उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वा । उरु मे कुर्वित्पत्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं
चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यञ्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभः ।
तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यक्रन्दयन्नपयन्त एनममैहयन्वृषभं मध्य आज्ञेः ।

तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नपयन्त एनमिति व्याख्यातममैहयन्वृषभं मध्य आज्ञेराजयनस्याज-
वनस्येति वा तेन तं सूभर्वं राजानम् (भवतिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं
गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि
भवन्ति ॥

द्रुघणो द्रुमयो घणः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्गलो भार्म्यश्च ऋषिर्वृ-
षभं च द्रुघणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । तदभिवादिन्ये-
षर्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय
शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानाम-
जनाद्वाजयनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मदङ्गिलो
वा मुद्ङ्गिलो वा । भार्म्यश्चो भूम्यश्वस्य पुत्रो भूम्यश्चो भूमयोऽस्याश्वा अश्व-
भरणाद्वा ।

पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

तं पितुं स्तोमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मण यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वमाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥२५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

असिक्न्या मरुदृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्ण्या स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुदृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदानिरुक्तम् । गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सतेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविषीं क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुदृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्षयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुः ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुहाञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्रोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥ ओषधय ओषद्वयन्तीति वौषट्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियगं परा । मनै न

बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं
बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि
त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं
पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदाँसि बृहती वि तिष्ठसु आ त्वेषं वर्त्तते तमः ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रिं पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदाँसि बृहती महती
वितिष्ठसु आवर्त्तते त्वेषं तमो रजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्थं ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा
भवति ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यासि ।

कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिवि विन्दती ३ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं
ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिविन्दतीवेति । इवः परिभयार्थे वा ॥

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भाग-
धेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छां नः शर्म सप्रथः ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः
कन्तपो वा कृतन्तेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः
शर्म शरणं सर्वतः पृथु ॥

अप्रा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।

अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेह्यभि-
प्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्नाध्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इहेन्द्राणीमुप द्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नारीं सोमपीतये ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ ह्न्धानि ॥ उलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातम् ।

मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्यु १ चा विजर्भृतः ।

हरीं इवान्धांसि बप्सता ॥

आयष्टव्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विद्विष्येते हरी इवान्धानि भुञ्जानि ॥
हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन
इहाद्य सोमपानाय ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावां नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशाम् ।
यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥
विपाट्छुतुद्रौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्वतानामुग्राती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।
गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा वि-
षण्ये इति वा हासमाने हासन्ति स्पर्धायां हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने
मानरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ॥

आर्त्नी अर्त्न्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषां मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपवि-
ध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावामित्रान् ॥

शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीरः आदित्यः सरणात् । तयोरेषा
भवति ॥ ४० ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यहिवि चक्रथुः पयः ।
तेनेमामुपं सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समाचेति कात्थक्वपः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्टी वसुधिति ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या ।
वत्तद्दसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी जोष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधिति वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यत्र-
पावयत्यावहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च
वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति सम्प्रैषः ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा
सस्यं च समाचेति कात्थक्वपः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सहपीतिमन्या
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती
ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं
च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊ-
र्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा ।
यजेति सम्प्रैषः ॥ ४३ ॥

इति नवमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे

तृतियोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वतिर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्टीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरङ्कताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कता अलङ्कतास्नषां पिब शृणु नो ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १ ॥

आसस्त्राणार्सः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत ॥

आससृवांसोऽभिवलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । वायोश्वास्य भक्षो यथा न विदस्पोदिति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् ॥

वरुणो वृषोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् ॥

नीचीनदारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमापि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तसु षु संमना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स
मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्ना-
भाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामुपामुपोद-
ये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्ता-
मन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्षियः पापधिपः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोह्यमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यद् रुद्रत्तद् रुद्रस्य
रुद्रत्वमिति काठकम् । यद् रोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्विकम् तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ स्थि॒रध॑न्वने गिरं॑ क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय॑ स्व॒धावे॑ ।
अ॒षाँहा॑य॒ सह॑मानाय॒ वेध॑से ति॒ग्मायु॑धाय॒ भर॑ता
शृ॒णोतु॑ नः ।

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्ववतेऽषाढायान्यैः सहमानाय
विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नस्तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधना-
त् । तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते॑ दि॒द्युद॑वसृष्टा दि॒वस्परि॑ क्ष॒मया॑ चर॑ति परि॒ सा
वृ॒णक्तु॑ नः ।

स॒हस्रं॑ ते स्वपिवात भेष॒जा मा न॑स्तो॒केषु॑ तन॒येषु॑ रीरिषः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा ।
क्षमया चरति । क्षमा पृथिवी । तस्यां चरति तथा चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति
वा परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचनभैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च
रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोते । अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जरा॑बोध॒ तद्द्वि॑विद्दृढि॒ विशे॑वि॒शे य॒ज्ञिया॑य ।

स्तो॒मं रु॒द्राय॑ दृ॒शीक॑म् ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तथा बोधयितरिति वा तद्द्विविद्दृढि
तत्कुस मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां
 धारयत इति वेन्द्रे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्रे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः
 समैन्धस्मदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रयणः । इदं दर्शनादि-
 त्यौषमन्यवः । इन्द्रतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता
 च यज्वनाम् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अददंरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्ब्रह्मधानाँ अरम्णाः ।
 महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्ः सृजो वि धारा अवं दान-
 वं हन् ॥

आदृणा उत्सम् । उत्स उत्सरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य
 खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः । रम्णा-
 तिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृ-
 जोऽस्य धारा अवहनेनं दानवं दानकर्माणम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य महनास जं-
 नास इन्द्रः ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृ-
 ह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यभिभीतां नृम्णस्य
 महना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्पृषेदृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥
 पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेना वा जनयिता वा
 प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।
 उत्तानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यं स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षोसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महा-
 वधान्महान्तस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः

स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः कस्माच्चमन्त्यस्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण
शब्देन विकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमवानितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेना-
भ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बह्वेनं सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमु-
दकवन्तम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । त-
स्यैषा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयित्वा चाहरेति स
नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्रुतं घृतमिवोदकं

सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा । तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं मधु-
श्रुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्
हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा । यथा कथा च विशेषोऽज्जामि भवतीत्यपरम् ।
मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसनेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

**अमीवहा वास्तोष्पते विश्वां रूपाण्यांविशन् ।
सखां सुशेवं एधि नः ॥**

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा नः सुसुखो भव ।
शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः
शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति । रूपंरूपं मधवा
बोधवीतीत्यापि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

**पुनरेहिं वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं१ममं ॥**

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अपां नपान्ननून्प्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रांस ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वार्यायि ॥

योऽनिध्मो दीदयद् दीष्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु सी-
पां नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

पुरेयिवाँसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

परयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्धतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्थाशयमानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्यती राधनोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेषप्रतीका ॥

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥

तं वश्वराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः । यमाविहेहमातरेत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ॥ तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति ॥ तं वश्वराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथापुन्यामेदं समृद्धं भोगैः ॥

मित्रः प्रमीनेस्त्रापते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः रुष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः रुष्टीरनिमिषन्मिषविषयतीति । रुष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भो ऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गृणा-
त्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते-
ऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं
च दिवं च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधितिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
तेभिर्नोऽविता भव ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता विधाता परमोत स-
न्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एक-
माहुः ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्दृष्टा भूतानां
तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्गिः
सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येत-
स्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता
च विधाता च परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामिष्टामिष्टानि वा कान्तानि वा
क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्गिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि
सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ।
तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार
स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार । तदभिवादिन्येष्वर्भवति य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदिति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यन्त्वन्ये
अभितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रजाता ॥

ताक्षर्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा ।
तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यमू पु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये ताक्षर्यमिहा हुवेम ॥

तं भृशमन्वन्तं ज्ञातिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा स हस्वन्तं तार-
यितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये ताक्षर्यमिहा हुवयमेति । कर्मन्वं
मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिनं स्मां वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजा-
तानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शर-
मयीमिषुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिर्कर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मा-
दिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेष्व आ-
पुधानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिन
इति वा ॥ दधिक्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजा-
तानि सहस्रसाः शतसा वाजी वैजनवानर्वेरणवान्सम्पृणक्तु नो मधुनोदकेन वच-
नानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुच्छुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदंहदश्वमिवा-
धुच्छुनिमन्तरिक्षे मेवं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता स-
मुदितारमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यन् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च
हिरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चिहिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ३२ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः
सङ्घातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्द-
मानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्हम् ॥

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनय-
तीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महद्देवास्यै देवानामसुरत्वमेकं प्रजावत्त्वं
वानवत्त्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्नाश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

वा॒त आ वा॒तु भेष॒जं श॒म्भु म॒यो॒भु नो॑ हृ॒दे ।

प्र ण॒ आ॒यू॒षि ता॒रिषत् ॥

वा॒त आ॒वा॒तु भेष॒ज्यानि॑ श॒म्भु म॒यो॒भु अ॒ नो हृ॒दया॑य प्रवर्धयतु च न आयुः॥
अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति॒ त्यं चा॒रु॒मध्व॑रं गो॒पी॒थाय॒ प्र हू॑यसे ।

म॒रु॒द्भि॒रग॒न् आ ग॑हि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ।
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यन् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अ॒भि त्वा॑ पु॒र्वपी॑तये सृ॒जामि॑ सो॒म्यं मधु॑ ।

म॒रु॒द्भि॒रग॒न् आ ग॑हि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्षपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

वे॒नो वे॒नतेः॑ कान्ति॒कर्म॑णः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

अ॒यं वे॒नश्चो॑दय॒त्पृ॒श्नि॒गर्भा॑ ज्योति॒र्जरा॑यू रज॒सो वि॒माने॑ ।

इ॒मम॒पां स॒द्ग॒मे सूर्य॑स्य॒ शिशुं॑ न वि॒प्रां म॒ति॒भी रि॒हन्ति॑ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुज्योति-
रस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया पूयत इति वा । इममपां
च सद्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धय-
न्ति पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतिर्वा स्याद् दानकर्मण-
श्चिरलब्धो गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

असु॒नी॒ते॒ मनो॑ अ॒स्मासु॑ धारय॒ जीवा॑त॒वे सु॒प्र ति॑रा न॒ आयुः॑ ।

शर॒न्धि नः॑ सूर्य॑स्य स॒न्दृ॒शि धृ॒तेन॑ त्वं त॒र्व्वं वर्ध॑यस्व ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आपू रन्धय च
नः सूर्यस्य सन्दर्शनाय । रध्यतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम द्विषते सोम रा-
जन्नित्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोकां बधिरा तंतर्द कर्णां बुधानः शुचमानं प्रायोः॥

ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य प्रजा वर्जनीयानि हन्त्यृतस्य श्लोको
बाधिरस्यापि कर्णावातृणान्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायो-
रणस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

प्र तद्दोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति

रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।

अव स्रवेदघशंसोऽवतरम् ।

अव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥

प्रब्रवीमि तद्गव्यायेन्दवे हवनार्ह इव य इषवान्मवान्कामवान्वा मननानि
च नो रेजयति रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत
दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशंससततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत् । अभ्यासे भूयसमर्थं
मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुषेपस्य शीलम् । परुषेप ऋषिः
पर्ववरुषेपः परुषिपरुषि शेषोऽस्येति वा ॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्पनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि ।
तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता ब-

भूवा यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्रनापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशिः ॥

अहिव्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्रे नदीनां रजस्सु षीदन् ॥

अप्सुनमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्रे नदीनां रजस्सुदकेषु षीदन् । बुध्रमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्रमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति । योऽहिः स बुध्रयो बुध्रमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥

मा नोऽहिर्बुध्रयो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रिधत्तायोः ॥

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेवणाय धान्मास्य यज्ञोवा च स्त्रिधत्ताकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं मातारोऽब्धि स उं रेऽब्धि मातरंम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानंसंयुक्ता । तं माता रोढि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रोढे ॥

पुरूरवा बहुधा रोरूपते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः स्वर्गूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नद्यः स्वर्गूर्ताः स्वयङ्गामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ ४७ ॥

इति दशमोऽध्यायः । दैवतकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैवा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो भ्रमरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुष्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगद्व्याख्याता । अथैवापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनापञ्चेत्याधियज्ञम् । अथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिषन्त्योषधिमिति यज्ञः सुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति । अथैवापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य पूर्वपञ्चापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्रिसहर-

णाद्वा समानां संवत्सराणां मास आकृतिः । सोमो रूपविशेषैरोषाधिश्चन्द्रमा वा ।
चन्द्रमाश्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्म-
णश्चन्दनमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वम् । चारु रुचे-
र्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्र-
मित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं देवेभ्यो
विदधात्यायन्नित्यर्थमासे ज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ॥

मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाच्चो मौद्गल्यः । तस्यैषा
भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥

परं मृत्यो भुवं मृत्यो भुव परेहि मृत्यो कथिनं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति
मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥

इति सा निगदन्वाख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपुर्वतः ॥

प्राचत यूयं स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमा-
नाय शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतापेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद्

बलं महच्च श्रवणीयं यशो नृभ्यां च बलं नृन्नतं दावापृथिव्यौ वः परिचरत इति ।
कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

उदुशिश्चिपड्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं
कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मधवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला
अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भ-
वन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्रवन्तीति वा । तेषामेषा
भवति ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा
रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽग्नेन वय इवापतत सुमायाः
कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति ह्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रति-
कामयते मतिस्तृष्णजे इव दिव उत्सा उदन्यवे । तृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा । तेषामेषा
भवति ॥ १५ ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः सन्तोऽमृतत्वमान-
शारे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः
कर्मभिः । ऋभुर्विभवा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां
प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदभोश्च बहुवचनेन चम-
सस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यभव
रच्यन्ते ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।

अगोह्य आदित्यो ऽ गूहनपिस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदि-
ह भवथेति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विष्पास इदृषयस्त इद्गम्भीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेऽङ्गिरसः पुत्रा-
स्तेऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पा-
दिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीपुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु
पितरो हवानेषु । माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताः । अथर्वाणो-
ऽथनवन्तस्थर्वतिश्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः
सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्द-
नीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैऋ-
क्ताः पितर इत्याख्यानम् । अथाप्युषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्यैव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वैतवे वः ॥

इति यथा ॥

आप्तया आप्नोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रासृच्चि ॥ २० ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाप्यमाप्यानाम् ।

आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृष्टानि यः शवसा बलेन
सप्त दातृनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्ष-
तिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ।
अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवा-
ससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु ॥

दक्षस्य वादिने जन्मनि व्रते कर्मणि राजानो मित्रावरुणौ परिचरसि ।
विवासतिः परिचर्यायां हविष्मन्नाविवासतीत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमा-
पन्था बहुरथोऽर्यमादित्योऽरीन्निपच्छति । सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिस-
न्नामयन्ति सप्तैनमृषयःस्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु । आदि-
त्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दान्नायणी । अदितेर्दक्षो अजायत
दक्षाददितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मे-
णनरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददांशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयांसि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिने सर्वासु कर्मततिषु ।
आग आङ्पूर्वाद् गमेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य
भिनन्तीति वा । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते
वयमिह स्यामेति ॥ सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यतेः पराञ्चनै रचितः
का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म ।
तक्मेत्युष्णनाम तक्त इति सतः । कथं रसाया अतरः पर्यासीति । रसा नदी
रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पाणि-
भिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता ।

तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

पावका नः सरस्वती वाजैभिर्वाजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषा-
परा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि रंजति ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च
सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयोसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा मदना ।
चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयोसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं
गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्त-
वाचश्च । सा नो मदनात् च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता ।
अनुमती राकेति देवपत्न्यात्रिति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा
पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।

ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न
आयुः ॥ राका रातेर्दानिकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतुं नः सुभगा बोधतु त्मनां ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

राकामहं सुहवानां सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्य-
त्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं
वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या
पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ॥

सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्वं वृणोतेस्तस्मिन्नन्न-
वती वालिनी वा वालेनैवास्यामणुत्वाच्चद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । तस्या
एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिदूढि नः ॥

सिनीवालि पृथुशघने । स्तुक्र स्थायतेः सङ्घातः पृथुशस्तुके पृथुस्तुके वा ।
या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेषु स्तीदतीति वा । जुषस्व
हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

कुहूर्गूहतेः काभूदिति वा क सती हूयन इति वा काहुतं हविर्जुहोतीति वा ।
तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कुहूमहं सुवृत्तं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषां विधेम ॥

कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुह्वानामाह्वये । सा नो ददातु
श्रवणं पितृणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा
विधेमेति व्याख्यातम् । यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृ-
क्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधां कृणुष्व संविदं
सुभद्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन
इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चक्रमे
तां प्रत्याचक्षत इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य
यदा नूनमयं जायेताद्भयोऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा
सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मद्वा जिनोषि महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलममुत्र धारयसि पृथिवि
प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नद्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्राणिमासु नारिषु सुभगामहमशृणवं नद्यस्या अपरामपि समां जरया
त्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृ-
तमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्जलातिकर्मणोऽप्यमपीतरो गौरो वर्षा एतस्मादेव प्रशस्यो भवति ।
तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाथ सलिलानि तच्चत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्यौमन् ॥

गौरीर्निमिमाथ सलिलानि तच्चती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन-
चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भि-
श्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एषा-
परा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिग्श्वतस्त्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्दिश्वमुप जीवति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भू-
तानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातृवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेदत्सं निमिषन्तमानिमिषन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहि-
ङ्ङकरोन्मननाय सृक्काणं सरणं घर्मं हरणमाभिवावशाना मिमाति मायुं प्र-
प्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति
याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयनेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं स्रवं सविता साविषन्नोऽभीदो घर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्धेनाम् । श्रेष्ठं
स्रवं सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजु-
पदभीदो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि । वागेषा माध्यमिकां घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अध्याहन्तव्या भवत्यधघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाधेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये
सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि
सा नोऽया गृहे सा निरमये सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोपत्री
देवान्गोपायत्विति देवा एनां गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

अपोपा अनसः सरत्सम्पिष्टादहं विभ्युषी ।
नि यत्सीं शिशनथदृषां ॥

अपासरदुषा अनसः सम्पिष्टान्मेघाद् विभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोपमार्थे
स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमानितेर्वा स्यादजीवन-
कर्मण उपजीवन्त्येनन्मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यन्निरशिशनथदृषा वर्षिता मध्य-
मः । तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनं शंये सुसम्पिष्टं विपाश्या ।
ससारं सीं परावतः ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितिरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारो-
षाः परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अभि न इळां यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्हर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्वाणा प्रभृथस्यायोः ।
सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिर्हर्वशी वा
गृणातूर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्वाणा प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य
मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं त्विप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणी-
यान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ।
 अश्विनौ यद्द्व्यशुनुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ।
 तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके रामानौ
 पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु-
 तमो भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसांतिषु स्म चस्थोऽसितौ पेट्वाविव ।

कृदेदमश्विना युवमभि देवाँ अंगच्छतम् ॥

इति सा निगद्व्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्रा-
 ययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य इति ।
 तयोरेषापरा भवति ॥

इहेहं जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽनामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णु-
 र्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः ।
 तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा
 भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यैजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देव्या अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

प्रातर्यैजध्वमश्विनौ प्राडिष्णुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो-
 ऽस्मद्यजते वि चावः । पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः
 सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता अप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेस्तिरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन लोकं च तनयं च धामहे ॥

उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च
दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतुमकृत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥

एतास्ता उषसः केतुमकृत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वे-
ऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष
समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवित्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति
गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्रयः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपमपि वोपमार्थं स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति ।
किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्ना । आरोह
सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व । सविता सूर्या प्रायच्छत्सो-
माय रात्रे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।

घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधु-
सादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनीतीति वा । प्राक्षान्तु त इन्द्र

उच्चण एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान् । उच्चण उच्चतेर्बुद्धिकर्मण उच्चन्त्युदकेनेति वा ।
प्रियं कुह्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यम् ॥

सरण्युः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपांगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वा मिथुना सरण्युः ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्याश्विनावभरद्यत्तदासी-
दजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्युः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च
यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वत आदित्याद्यमौ
मिथुनौ जनयाञ्चकार । सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव
स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते
सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टां दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ।

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभि-
समागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरा-
दित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

विश्वां रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा
प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरेण्यः प्रयाण-
मनूषसो विराजति । अधोरामः सावित्र इति पशुसमान्नाये विज्ञायते । कस्मात्
सामान्यादित्यधस्तात्तद्देहायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्दामोऽधस्तात्कृष्णः

कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय
 कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।
 कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परित्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदिनेर्यो विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजां चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदिनेर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्य-
 मान आढ्याडुर्दरिद्रस्तुरश्चित्तर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमो
 राता चिद्यं भगं भक्षीत्याह । अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशिन्नम-
 स्यात्क्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य
 उदयेन ॥

सूर्यः सतेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

उद्बु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशो विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्बुहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति ।
 कमन्यमादिस्मादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावा-
 पृथिव्यौ अन्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्वश्मिषोषं पुष्पति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

गुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी
कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्ति-
रस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।
स नो रसञ्जुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स
नो ददानु चापनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥ अथ यदि-
षितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळमस्य पांसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्त-
रिक्षे दिवीति शाकपूषिः । समारोहणे विष्णुपदे गपशिरसीत्यौर्णावाभः । समूढमस्य
पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुज इव
पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन् इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया
भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्ग्राभृच्चि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।
एवैश्च चर्षणामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्थानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरथनैरवनेर्वा
चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्पत्ते ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरग्युरिति त्तिप्रनाम भुरग्युः शकुनिभूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि
 वीढा तत्सम्पाती भुरग्युरनेन पावकं ख्यानेन भुरग्यन्तं जनां अनु त्वं वरुण
 पश्यसि । तत्ते वरं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येनां पावकं चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

वि द्यामेषि रजसृष्ट्वहा मिमानो अकुभिः ।

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महानन्तलोकमहानि च मिमानोऽस्तुभी रात्रिभिः सह
 पश्यञ्जन्मानि जानानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

येनां पावकं चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

प्रत्यङ्गुदेवानां विशाः प्रत्यङ्गुदेपि मानुषान् ।

प्रत्यङ्गुविश्वं स्वर्दृशे ॥

प्रत्यङ्गुद्विदं सर्वमुदेपि प्रत्यङ्गुद्विदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥

येनां पावकं चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्त्रेस्रद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी विभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धय-
 र्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिवि-

पश्यन्ति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इवरे ज्योतिषी केशिनी
उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एकं एषाम् ।

विश्वमेकोऽभि चष्टे शचीभिर्धाजिरंकस्य ददृशे न रूपम् ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक
एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य
दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यंद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकापिर्भवति
वृषाकम्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरोहिं वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्नंशानोऽस्तमेपि पथा पुनः ॥

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

पुनरोहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्नंशानः
स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः । सर्वस्मान् इन्द्र उत्तरस्नमे-
तद् वृषम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबन्ते यमः ॥

अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृत्तक्षये वापि वीपमार्थे स्यादृक्ष इव सुपलाश
इति । वृक्षो ब्रश्चनात् पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादि-
त्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

अज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति
वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्खिदतीत्यापि निगमो भवति । तस्यैष निपात
भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समु

द्वियः । विश्वे देवासः शृणुवन्वचैसि मे सरस्वती सह
धीभिः पुरन्ध्या ॥

पविः शल्यो भवति षट्पिपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्दानिन्द्रः पवीरवान् ।
अतितस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी
च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता
सिन्धुश्चापश्च समुद्रिपाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि
धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्रान्यामृचि ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत
स्थः । अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं
सुतस्य ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्कुर्धरुणेष्वारभम् ॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं
पितैषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ
धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥ अज एकपाद् व्याख्यातः
पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवता-
मामृचि ॥ ३२ ॥

उत्त नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवाः ऋतावृधौ हुवाना स्तुता मन्त्राः कविऽस्ता अवन्तु ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः

सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मेधा-
विशस्ताः ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा । अथर्वा व्या-
ख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रासृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमलत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मताचन्ननु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन्ब्रह्माणि
कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्वोऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति ।
आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भर्गो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविण्यो घृतप्रस्त्राविण्यो घृतसानिण्यो घृतसारिण्य इति बाहूती-
रादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चा-
र्यमा च भर्गश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽशश्च । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त ऋषयो व्याख्याताः तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्रजौ सत्रसदौ

च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं
संवत्सरमप्रमादन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र
जागृतोऽस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ वाग्वादित्यावित्याधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त
ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तभ्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदम-
प्रमादं शरीरमप्रमादन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति

तत्र जागृतोऽस्वप्नतौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे ।
तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धनो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन उर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपम-
त्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् ।
अथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन उर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं स-
र्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तृणि महतो बभूवुरित्यात्म-
गतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निर्वर्त्तताम् ।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

देवानां वयं सुमनौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां
दानमभि नो निर्वर्त्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्षयन्तु
चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमांसश्वर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।
दाश्वंसो दाशुषः सुतम् ॥

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तौ द-
त्तवतः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गापत्रं तृचं दशतपीषु विद्यते । यत्तु
किं चिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणि-
रनत्यन्तगतस्त्रेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा भूतांशः का-
श्यप आश्विनमेकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तमेकलिङ्गम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्समाल-
भन्त तेनायजन्तीति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं म-
हिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । तुस्थाणो देवगण
इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवी-
स्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यर-
श्मयो विवासनात्तस्माद् तुस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सृगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः ।

जक्षिर्वासः पपिर्वासश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषा-
णाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा
भवति ॥ ४२ ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाकूपथ उरुज्यः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरन्त देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे
मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं
शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः
 सर्काः स्वञ्चना इति वा स्वर्चन इति वा स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं
 च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुग्रतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
 याः पार्थिवासो या अपामपि ब्रते तानो देवीः सुहवा शर्म यच्छता ॥

देवानां पत्न्य उग्रत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चान्नसंसनना-
 य च । याः पार्थिवासो या अपामपि ब्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म
 यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्वि-
 नोः पत्नी राट् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु
 देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

दैवतकाण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा सम्प्रत्यय एव स्यान्महाभाष्याद् देव-
तायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह । त्वमग्ने तुभिस्त्वमाशुशुक्षाणिरिति यथैतस्मि-
न्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्च नेश इति वरुणस्य । अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमि॑रुत स्युः ।

न त्वां वज्रि॑न्त्सहस्रं सूर्या॑ अनु न जा॒तम॑ष्ट रोद॑सी ॥

यादि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्पुर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि
सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति । अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुद॑ञ्चो वृषाक॑पे गृहमिन्द्रा॑जगन्तन ।

क॑स्य पुल्व॑घो मृ॒गः क॑मगञ्ज॒नयो॑प॒नो

विश्व॑स्मादिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत कस्य पुल्वघो मृगः कस्य बह्वादी
मृगः । मृगो मार्गैर्गतिकर्मणः । कमगमद् देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तर-
रस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सो॒तो॒रसृ॑क्ष॒त॒ नेन्द्रै॑ दे॒वम॑मंस॒त ।

यत्रा॑म॒ददृ॒षाक॑पि॒र्यः पु॒ष्टेषु॑ मत्स॑खा विश्व॑स्मादिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामाद्यदृषाकपिर्य ईश्वरः पु-
ष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्यैः सहोति वा सर्वस्माद्य
इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराख्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ
जर्भरी भर्तारवित्पर्यस्तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं
नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी द्विप्रहन्तारौ उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे
इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमने जेमना मदेरू । ता मे जराख्वजरं
मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः रौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा
सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा सुतस्य । अथैषा
यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोःस्य पादा इति सवनानि त्रीणि
द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तांसः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रिधा बद्धो मन्त्र-
ब्राह्मणरूपैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुभिः साम-
भिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामाभिः सुवन्ति । महो देव इत्येष हि
महान्देवो यज्ञज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानांविशति यजनाय । तस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नार्षक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त इजाना वा नेच्छन्ते तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तमिति । आ द्यां

रोहन्ति रोदसी । यत्नं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति ।

अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्प्रपसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूष्णवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यवभवेऽप्येव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां सा गौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वाग्देव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहाति सा स्तनयित्वावथ पशुषु ततो या वागत्परिच्यत तां ब्राह्मणेऽवदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति । अथैषाच्चरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्ताद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे ऋचने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्ताद्विदुस्त इमे समासते इति विदुष उपदिशति । कतमन्त-देनदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिऋचश्च ह्यक्षरे परमे ऋचने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणैरेषर्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेष्वस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नाधिनिषण्णा

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्युचः सर्वाणी-
न्द्रियाणि तस्य यद्विनाशधर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मि-
न्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाचो यानस्याञ्ज-
नात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि
तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्य-
क्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य्यावित्सु तु खलु वेदिनृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं
पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
तर्कमर्थं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यर्थं
तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो ज्वेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्टेषु मनसां प्रज्वेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्यानाना ऋत्विजोऽत्राह
त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा ।
सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्व-
क्तव्यं तस्माच्छन्दस्स शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्त-
स्यास्ताज्ञाप्यमनुभवति ॥ १३ ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

परिशिष्टभागे प्रथमोऽध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आ-
त्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैनं महान्तमात्मानमेषगर्गणः प्रव-
दन्तीन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाहुरिति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचा-
गिरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येनाभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावां अहमन्नमन्नमदन्तमाद्भि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमन्निकमन्यस्मा
आचचक्ष्वेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।
स सधीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥

आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्नरित्यथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म-
तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो
भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्त्वेवं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजम् ।
अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं
तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति । कामद्वेषस्तम इत्याविज्ञातस्य विशुध्यती विभूर्ति कु-
र्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभाति लिङ्गी महानात्मा तमोलिङ्गी विद्या
प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि निश्चपलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणाः शब्द आकाशाद्वायुर्दिगुणाः स्पर्शो न वायोऽप्योतिस्त्रिगुणं रूपेण
ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्राम-
स्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्गुणसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति

भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप्यत्रापि ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेतावहोरात्रावन्नस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्रान्नां तेऽहोरात्रविदो जनाः इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तः । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्वितास्त्रीन्मानृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि कृत्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुध्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं सन्द्धान्तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नावनोऽस्थीन्पस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्त्विदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितान्तिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मानृतपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्राद्बुद्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिणो*भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्पादिशो मासचतुष्केण त्वग्पादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्पादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिसंहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

* "कठिनो" इत्यपि क्वचित् ॥

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
 अवाङ्मुखः पीडयमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
 साङ्ख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥

इति । ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्म-
 मरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्धिगतमष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्ना-
 युशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं स्यष्टकपा-
 लानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ स्यष्टसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाद्येतन्मूत्रपुरीषं
 कस्मादाहारपानसिक्तत्वाद्नुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । तं विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोध-
 लोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादाज्जवं त-
 बीभावानां तन्निर्मुच्यते सोऽस्मापानं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य
 प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पु-
 नरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदीक्तानि वा
 कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रार्त्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमा-
 णपक्षाद् दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वायुं
 वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि
 कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरहन् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगय-
 नमुदगयनाद् देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान् मानसं मानसः
 पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनरावर्त्तन्ते । शिष्टा द्वादशशूका यत
 इदं न ज्ञानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
 नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासंश्चरन्ति ॥

न तं विशया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्यत्तरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकम-
न्तरमन्यदेवामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृष उक्थशासः
प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः
क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथासव्यो भवति तेनासन्तमिच्छेत्तेन
सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्जानानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्मा-
ज्जायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूनेन्द्रियैः शेरने महाभूतानि सेन्द्रियाणि
प्रज्ञया कर्म कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्म-
भूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानरुतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युत्क्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः ।
प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् ।
भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यज्ञः । महः । स्वर्णिकम् ।
स्मृतीकम् । स्मृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभी-
रम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्यः । सदनम् ।
ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः ।
रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः ।
अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः ।
शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अन्तरि-
क्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा ।
पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अणर्वः ।
नाभिः । वृक्षः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् ।
हंसः । आत्मा । भवति । बधन्त्यध्वानम् । यद्वाहिष्या । शरी-
राणि । अव्ययं च संस्क्रुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । य-
देम तन्वते ॥

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येना ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाञ्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृधाणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृधाणामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायनेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्नूयमान एष एषैतत्सर्वमन्त्रमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृधाणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृधाणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणा-

मिन्द्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्वत्येति शूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥

वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यज्ञेषु सामान्यतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतास्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अध्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अध्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अध्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

अर्द्धादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमर्द्धादिन्द्रे
पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो
गिरति सद्यो त्रिपते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमन-
शीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महानं पलित आत्मा गिरति रात्रौ त्रिपते रात्रिः
समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्यात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा
क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्भोदन्ते यत्रैतानि
सप्तऋषीणानि ज्योतीषि तेष्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् ।
अथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा का-
न्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्भो-
दन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ती-
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

स्त्रियः सतीस्तौ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणात्न वि चैतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥

स्त्रिय एवेति ताः शब्दशरीरपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः
प्राण इति पश्यन्कृष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा वानाति यः स इमा
जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठानि तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणोत्पदिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्तेषानिन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणिन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणोत्पत्त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि ।

न हि विज्ञानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्नेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ् प्राङ्तेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्युन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद् गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषु नृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्युमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषु नृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनि निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्वे ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं

यतो जायत उग्रस्त्वेषुनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिरि रि-
णातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भाभिर्नो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषूनृहृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यासृणधत्स जीवात् ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुन-
वन्नीषूनिषुणावन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधि-
दैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मवतो भा-
नुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्नीषूनिषुणावन्ति मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं
वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥

क एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायाप-
त्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीष्टे हविषा घृतेन स्तुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च स्तुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति ।
कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव
इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्तुचा यजाता
ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः
कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदून्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्दू ब्रवीमि ते वचः ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्वोऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता
वा जेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥

नृषद्वरसद्वतसद्वयोमसद्वजा गोजा ऋतजा अदिजा ऋतम् ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवीव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं
व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसयन्त्य-
यतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्व-
सतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति
रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ना रिभन्तान्तरिक्षा चरत्यथान्तरिक्षा चरदिति दिवि
भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे
दुरोणसद् द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भव-
त्यश्वगोजा अदिगोजा धरित्रिगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो
निगमव्यति भवत्यृषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते
सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव
तज्जायते वृक्षं रक्ष शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यदुष्कृतान्नमनश्नन्नन्यां
सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्नमनश्नन्नन्योऽभिचाकशतित्यात्मगतिमा-
चष्टे ॥ ३० ॥

आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जुहुर्मातुं वस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेर्यां वपामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवताशास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीलितेभिस्त्रिभि-
स्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यत्तभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तमेवं मातुलयोगकन्या
भागं सर्वैकेव सा या देवतास्तास्तस्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रसोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रसोऽवसे विदुर्वेद विन्दुर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मानिलयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु विन्दु-
सिक्तं विकसितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचा-
मृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निः सर्वा देवता इति ।
तस्योत्तरा भूपसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वां नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सु-
नवाम सोममिति प्रसवेनाग्निषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति
स्यो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति
दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः
स्यन्दनान्नादीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति ।
तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।

सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णा-
मिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजन्त्याप आप्रोतेः । तासांभेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुषुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टि-
कारकमिवोर्वाहकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मा-
दित्येषा परा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमुं वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यापि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायु-
र्मरुत एना वर्धयन्ति शतभेनमेव शतात्मानं भवति शतमनन्तं भवति शतमैश्वर्यं
भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दंभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चनः सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय
मनुष्यहितोऽपमादित्योऽपमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेवर्गणः
प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां नु षयं जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च
सैपात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गम-
यति य एवं वेद ॥ इति परिशिष्टम् ॥

निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥

अथ निरुक्तस्य शुद्धाऽशुद्धपत्रम् ॥

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१४	जरित्रे	कारित्रे
४	८	गायते	गायतेः
५	१	नैगमक्राण्डम्	नैगमकाण्डम्
७	२०	तस्मान्ना०	तस्मान्ना०
८	१७	तन्वं १	तन्वं १
९	४	यन्नाष्ठवन्ति	यन्नाप्तुवन्ति
१३	३	वर्षकर्मणा	वर्षकर्मणा ।
१४	७१	प्रयस्त्रान्यस्त	प्रयस्त्रान्यस्त
१५	६	किञ्चनाकम्	किञ्चनाकम्
२६	१७	वस्तोरश्विना	वस्तोरश्विना
२९	९	प्राप्तेऽभाके	प्राप्तेऽभाके
३६	२२	कामना०	कामाना०
४०	१४	वस्त्रमर्थि	वस्त्रमर्थि
६१	८	यक्ष्यम	यक्ष्यमे
६८	२६	वशागपने	वशागमने
७५	१०	द्विपदां	त्रिपदां
७७	२२	वृत्रहणां	वृत्रहणां
८३	८	समिद्धा	समिद्धो
८३	२४	य	ये
८४	१२	वृज्यते	वृज्यते
९४	२०	पश्य	पश्य
९४	२२	मुद्गिली	मुद्गगिली
१००	२२	नाभाकस्य	नाभाकस्य
१०१	२	मुपामुपो०	मपामुपो०
१०१	१०	शृणोतु	शृणोतु
१०२	३	समैन्धस्त०	समैन्धस्त०

१०२	५	भवति	भवति
१०२	६	वान्बद्बधानों	वान्बद्बधानों
१०२	१३	प्रथमो	प्रथमो
१०३	१७	नो	नो
१०८	१२	बोजे	बाजे
११०	६	दलोका	दलोको
११२	१३	सम्पिषान्ति	सम्पिषान्ति
११५	२०	सनवस्ते	सुनवस्ते
११७	४	अत्वरमाण्यथा	अत्वरमाण्यथा
११९	२३	चद्रमाः	चन्द्रमाः
१२३	१३	मितिरदिव	मितरदिव
१२८	१७	वहस्यामेः	वहस्यामेः
१२९	१८	एवैश्च	एवैश्च
१३२	२१	एकपात्	एकपात्
१४२	१५	स्नावनो	स्नाव्नो
१४२	२१	ग्रीवाव्यादेशो	ग्रीवाव्यादेशो
१४३	२१	आदित्याद्वै	आदित्याद्वै
१४४	२४	पदेन	पदेन
१५०	८	रश्मिभिर्वस०	रश्मिर्वस०
१५०	१९	चाकशीतीत्या०	चाकशीतीत्या०
१५०	२२	तृप्ता	तृप्ता
१५१	२१	उर्वाहक०	उर्वाहक०

वैदिकग्रन्थालय अजमेर के पुस्तकों का सूचीपत्र और संक्षिप्त नियम ।

(१) मुख्य रोक भेजकर मंगार्षे (२) रोक भेजने वालों को १०) रु० वा इस से अधिक पर २०) रु० सैकड़ा के हिसाब से कामौशन के पुस्तक अधिक भेजे जायंगे (३) डाक-महसूल वेदभाष्य छोड़कर सब से प्रलग लिया जायगा २) रु० वा इस से अधिक के पुस्तक रजिस्टरी काराकर भेजे जायंगे ।
(४) मुख्य नौचे लिखे पते से भेजे ।

	मू०	डा०		मू०	डा०
ऋग्वेदभाष्य अंक १—१०१	५७)		व्यवहारभाग	१)	१)
यजुर्वेदभाष्य सम्पूर्ण	३८)		अमोच्छेदन	१)	१)
	मू०	डा०	अनुभमोच्छेदन	१)	१)
ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका			मैसाचांदापुर	१)	१)
बिना जिल्द की	३)	१)	चार्योद्देश्यरत्नमाला	१)	१)
,, जिल्द की	३१)	१)	गोकर्षानिधि	१)	१)
वर्षोच्चारणशिक्षा	१)	१)	सामौनारायणमतखण्डन		
सन्धिबिषय	११)	१)	गुजराती	१)	१)
नामिक	११)	१)	वेदविद्वत्मतखण्डन	१)	१)
कारकीय	१)	१)	स्वमन्तव्याऽमन्तव्यप्रकाश	१)	१)
सामासिक	११)	१)	शास्त्रार्थफौरोजाबाद	१)	१)
रत्नेयताहित	३१)	१)	शास्त्रार्थकाशी	१)	१)
पथ्यार्थ	१)	१)	आर्याभिविनय	१)	१)
सौवर	१)	१)	,, जिल्द की	११)	१)
प्राख्यातिक	३१)	१)	वेदान्तिध्वान्तनिवारण	१)	१)
प्रारिभाषिक	१)	१)	आग्निनिवारण	१)	१)
धातुपाठ	१)	१)	पञ्चमहायज्ञविधि	१)	१)
गणपाठ	१)	१)	,, जिल्द की-	११)	१)
उपादिकीय	११)	१)	आर्यसमाज के नियमो-		
नक्षत्र	१)	१)	पनियम	१)	१)
अष्टाध्यायी मूल	११)	१)	सत्यार्थप्रकाश	३१)	१)
अंशकतवाक्यसमीप	१)	१)	,, जिल्द का	३१)	१)
इवनमन्त्र	१)	१)	अंशकारविधि	३१)	१)
अदोमता के संबंध में निबन्ध	१)	१)	,, जिल्द की (३१)	३१)	१)

प्रार्थ्यसमाज के नियम ॥

- (१)—सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सब का आदि मूल परमेश्वर है ॥
- (२)—ईश्वर सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान्, नायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, अर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता है । उसी को उपासना करनी योग्य है ॥
- (३)—वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परमधर्म है ॥
- (४)—सत्यग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिये ॥
- (५)—सब काम धर्मानुसार अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहिये ॥
- (६)—संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है अर्थात् शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना ॥
- (७)—सब से प्रीतिपूर्वक धर्मानुसार यथायोग्य वर्तना चाहिये ॥
- (८)—अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये ॥
- (९)—प्रत्येक को अपनी ही उन्नति से संतुष्ट न रहना चाहिये किन्तु सब की उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये ॥
- (१०)—सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने से परत-नब रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतन्त्र हों ॥

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मुसूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GLSANS 294.5921
DAY

125367
LBSNAA

Sans
अवधि सं०
ACC. No.....
वर्ग सं.
Class No..... पुस्तक सं.
लेखक
Author..... Book No.....
शीर्षक
Title.....

Sans

294-5921 LIBRARY

12954

दयान LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125367

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving